

Предмети мілітарного й подвійного призначення на середньовічному поселенні Лісники-Безодня

Ігор Готун

Канд. істор. наук, науковий співробітник,
відділ давньоруської та середньовічної археології
Інституту археології НАНУ, пр. Володимира
Івасюка, 12, м. Київ, 04210, e-mail: [ihor_hotun@
iananu.org.ua](mailto:ihor_hotun@iananu.org.ua), ORCID: 0000-0002-9285-5107.

Богдан Гаврилюк

Студент, Національний університет «Києво-
Могилянська академія», вул. Григорія Сковороди, 2,
м. Київ, 04070, e-mail: kreyd2002@gmail.com, ORCID:
0000-0003-4169-7652.

Публікація присвячена недавнім знахідкам предметів озброєння та спорядження коня з горизонту періоду Київської Русі багатощарового поселення Лісники-Безодня у південних передмістях Києва. Пам'ятка відкрита В. О. Петрашенко і В. К. Козюбою у 1991 р., кілька разів обстежувалась Північною експедицією Інституту археології НАН України, а у 2021 р. на ній проведено наукові та науково-рятивні розкопки. У результаті на площі близько 400 м² досліджено низку об'єктів як зазначеної хронології, так і більш ранніх періодів, зокрема кілька житлових споруд доби Київської Русі та зібрано доволі представницьку колекцію керамічного та речового матеріалу, серед якого представлені і предмети названої категорії.

У роботі характеризуються зафіксовані при вивченні пам'ятки залізні черешкові наконечники стріл виділених дослідниками поширених на Русі типів, серед яких показові кілька бронебійних; призначені явно не для коней селян остроги; властиві для культурних нашарувань пам'яток періоду Київської Русі частини вудильних комплексів і обладнані циліндричними замками кінські пута — знахідки, що траплялись на давньоруських пунктах доволі рідко, а на неукріплених осередках взагалі невідомі. У числі артефактів названого призначення — знахідка, яка могла презентувати як шилоподібний наконечник стріли, так і побутове знаряддя, а саме швайку. Разом зі вказаними речами розглянуто ніж, розміри якого більші, порівняно із зафіксованими на поселеннях регіону тради-

ційними виробами названого призначення.

Здійснюється спроба визначити роль та місце зібраної колекції серед синхронних старожитностей регіону шляхом порівняння з матеріалами розкопок інших неукріплених середньовічних пам'яток. Проведені аналогії дозволяють стверджувати, що поселення в урочищі Безодня в Лісниках можна вважати досить своєрідним і неординарним явищем у вітчизняній археології.

Ключові слова: предмети озброєння та спорядження коня, наконечники стріл, остроги, кінські пута, вудила, середньовічне селище, Лісники-Безодня, Київська Русь

Вітчизняна та й не лише вітчизняна історіографічна традиція предмети озброєння, воїнського обладунку та спорядження бойового коня традиційно вважала невластивими неукріпленим осередкам Русі елементами феодального побуту, а фіксацію таких речей на пам'ятках сільського типу пов'язувала з перебуванням на певному пункті представників панівного прошарку. Так, наявність у нашаруваннях предметів озброєння та спорядження вершника відносили до критеріїв виділення з-поміж інших середньовічних поселенських структур феодальних замків (Седов 1960, с. 123, 124), знахідки зброї називали свідченням присутності на осередку феодалів (Куза 1985, с. 46), ділянки поселень з концентрацією предметів озброєння, обладунку і оснащення вершника та бойового коня вважали місцем перебування представників соціальної верхівки, які уособлювали державний апарат і виконували адміністративно-господарські та військово-поліцейські функції (Коваленко 1992, с. 92, 93; Моця 1999, с. 54), а як характерну рису речового матеріалу неукріплених поселень виділяли майже повну відсутність предметів озброєння та спорядження коня і вершника, незначну кількість таких знахідок (Кучера 1975b, с. 300; Беляева 1986, с. 402) та їхню незвичність для селищ (ред. Моця 1997, с. 152).

Розгорнуті в останній чверті ХХ ст. масштабні дослідження пам'яток сільського типу на півдні Русі дозволили сформулювати та обґрунтувати висновок щодо паритетних відносин між давньоруськими містами та їхнім сільським оточенням і стосовно високого рівня розвитку середньовічних селищних структур (Моця 1994, с. 29;

2003, с. 209 та ін.). І хоча однією з підстав для цього слугувала констатація притаманності згаданій категорії знахідок і для неукріплених осередків як окремих мікрорегіонів (Веремейчик 1994, с. 13, 14; 1996, с. 69), так і земель півдня Русі загалом (Петрашенко 2003, с. 110, 111), елементи озброєння і парадного спорядження коня продовжують вважати «статусними» речами, які свідчать про присутність на селі соціальної еліти і наявність у складі таких пунктів дворів знаті (Макаров, Гайдуков 2013, с. 194; Макаров, Федорина, Шполянський и др. 2015, с. 221).

Прикладом неукріпленого поселення зі знахідками мілітарного характеру у шарі може слугувати пам'ятка в урочищі Безодня на західній околиці с. Лісники у південних передмістях Києва. Осередок відкритий у 1991 р. В. О. Петрашенко та В. К. Козюбою під час обстеження басейну р. Віти у рамках заходів з екологічного оздоровлення її русла (Петрашенко, Козюба 1993, с. 15, 16). Пункт включений до охоронюваної археологічної території «Ходосівський археологічний комплекс» (Готун, Казимір 2010, с. 100, 101, Рис. 1), у 2004, 2005, 2011, 2012, 2021, 2022 рр. Північна експедиція Інституту археології НАН України за участі студентів та співробітників КНУ імені Тараса Шевченка та НПУ імені М. П. Драгоманова провела на поселенні розвідкові роботи, а у 2021 р. — наукові та науково-рятивні розкопки [1]. Встановлено, що нашарування селища утримують матеріали культури кулястих амфор, пізньобронзового і ранньозалізного часу, які складають нижній стратиграфічний горизонт, а основний пласт містить речові (прикраси, предмети побуту, сільськогосподарський,

ремісничий і промисловий інвентар) і керамічні знахідки періоду Київської Русі другої половини XI та XII ст., менш численні — монгольсько-литовських часів і поодинокі — козацької доби. У результаті кожного відвідання пам'ятки колекцію поповнювали уламки візантійських амфор. Під час досліджень 2021 р. на площі близько 400 м² розчищено залишки понад 60 об'єктів різної культурно-хронологічної належності, серед яких — кілька жител періоду Київської Русі та зібрано доволі репрезентативний матеріал, у т. ч. вислу князівську печатку, предмети озброєння і елементи спорядження бойового коня та ін. (Готун та ін. 2006, с. 142–145; 2013b, с. 188 та ін.). Щодо останніх — вже доводилось зауважувати, що не варто вдаватись до своєрідної ідеалізації означених знахідок на окремих пунктах, адже їхні мешканці могли бути не суб'єктом, а об'єктом застосування озброєння і водночас акцентувати на важливості названих речей з огляду на нелогічність трактування знахідок військового характеру лише випадковими втратами нападників (Готун, Казимір 2020, с. 58 та ін.) з віднесенням населенню тільки палиці з металевими шипами, як це пропонувалось у літературі (Колчин 1959, с. 115).

Особливо, на нашу думку, питання щодо власників стосується наконечників стріл, яких, з урахуванням предмета, що належить до цієї категорії матеріалу умовно, виявлено шість екземплярів, причому два із них зафіксовані під час шурфувань пункту ще до його стаціонарних досліджень. Всі вони черешкові і мають аналогії серед речей, поширених на південноруській території.

Один із них — пірамідальний ромбічного перетину загальною довжиною 59 мм з довжиною вістря 33 мм і шириною грані 5–8 мм з валиком завдовжки 10 мм і діаметром 5 мм на шийці та підокруглим у перетині черешком діаметром 3 мм (рис. 1: 1) представляє за типологією А. Ф. Медведєва тип 95 «вузькі шилоподібні або пірамідальні квадратного й ромбічного перетину з перехватом біля черешка» — характерне протикольчужне вістря, аналогії якому були широко розповсюджені серед населення Русі та сусідніх народів Східної Європи з VIII по XIV ст. включно. Сила його удару, де вся кінетична енергія приходить на одну точку, дозволяла пробити різні варіанти захисного обладунку, а саме шкіряний, панцирні пластини, кольчужне плетиво, натомість такі наконечники були малопридатними для полювання з огляду на нанесення ними вузьких і досить «акуратних» поранень. Географія знахідок виробів цього типу доволі широка, територіально найближчі з них згадані стосовно Вишгорода, Княжої Гори та ін. (Медведєв 1966, с. 84, Табл. 12: 45, 46; 17: 29; 19: 27; 21: 22, 34; 25: 3; 30Г: 89). Особливість розглянутого артефакту полягає у вираженій своєрідній короткій шийці дещо нижче валика перехвату, що певною мірою зближує предмет з типом 86 «пірамідальні квадратного перерізу з валиком на шийці» (Медведєв 1966, с. 82, Табл. 30Г: 79). Водночас, кількість зафіксованих А. Ф. Медведєвим на момент підготовки зводу вістер цього типу (три екземпляри проти 274 типу 95), їхня географія (дві речі у Новгороді та одна на городищі Гориця на Чернігівщині), а, головне, хронологія (нашарування середини XI ст. у першому випадку і X ст. в другому), яка не відповідає періоду існування

селища Лісники-Безодня, де зібрано доволі мало кераміки другої половини — кінця XI ст., переважають уламки посуду XII ст. і наявні фрагменти, властиві монгольсько-литовському періоду, схиляють до відмови від цих паралелей. За спостереженнями А. М. Кірпи́чнікова, вузькі чотиригранні відділені від черешка фігурною шийкою спеціальні бронебійні наконечники базовані на формах X–XI ст., але найбільш специфічні для XII–XIII ст., коли такі вироби набувають особливого значення як засіб протикольчужної боротьби. Ніколи ще впродовж раннього середньовіччя наконечники так явно не позначали своєї бойової спеціалізації і наступальної спрямованості (Кирпичников 2020, с. 81, 83, рис. 19: 1). Доволі близький лісниківському наконечник з подібним вістрям зафіксований при вивченні датованої монгольсько-литовським періодом правобережної ділянки поселення середньовічної доби у Софіївській Борщагівці (Готун, Моця 1993, с. 78; Готун 2008, с. 30, 31, рис.; Готун, Казимір, Шахрай 2015, с. 46, 48, рис. 1: 10), цю ж групу вістер презентує і знахідка з лівобережної, давньоруської, частини названого осередку (Готун, Казимір, Шахрай 2015, с. 46, 48, рис. 1: 11). Однотипний виріб знайдений також у Григорівці (Петрашенко 2004 с. 89, 90, рис. 46: 6; табл. 7). Згадувався схожий предмет і за результатами досліджень Чорнівської феодальної садиби (Пивоваров, Ільків, Калініченко 2018, с. 128, 131, рис. 1: 13).

Ще один (рис. 1: 2) — також бронебійний, з масивною ромбоподібною голівкою ромбічних обрисів та ромбічного перетину (асиметрично-ромбічний, з максимальним розширенням у верхній $1/4$), з шийкою, зі

зламаним черешком; загальна довжина знахідки 50 мм, голівки — 36 мм, частини підокруглого в перетині черешка — 15 мм, максимальна ширина — 14 мм, шийка у перетині підокругла (Готун, Казимір 2019, с. 151, 152, рис. 5: 4). Ступінь корошованості виробу не дозволяє здійснити детальну характеристику всіх його особливостей, однак схоже, що саме такі наконечники А. Ф. Медведєв відносив до типу 83 «бронебійні з масивною голівкою ромбовидних обрисів і ромбічного перетину, з шийкою», розповсюдженого в XI ст. Речі варіювались за перетином шийки (круглий, квадратний, прямокутний), могли мати тупокутне вістря, сягали довжини 43–85 мм (голівка — 27–60 мм) за ширини 9–20 мм. Аналогії їм відомі з Княжої Гори, Дівич-гори, Вишгорода та ін. (Медведєв 1966, с. 81, 149, 150, Табл. 19: 12). Однотипний предмет походив з поселення Петрушки у західних передмістях Києва (Готун та ін. 2013а, с. 26, рис. 2: 6).

До описаного типу належить також наконечник, що виступає одним із найменших представників указаної групи: загальною довжиною 80 мм, довжиною голівки 22 мм за товщини 4 мм з максимальним розширенням — 12 мм — у верхній $1/4$, з підокруглим у перетині упором завдовжки 10 мм і діаметром 9 мм та круглим у перетині черешком діаметром 5 мм (рис. 1: 5). Близький за формою предмет виявлений при дослідженні давньоруської частини софіївськоборщагівського селища (Готун, Казимір, Шахрай 2015, с. 46, 47, рис. 1: 8).

Наступний, загальною збереженою довжиною 56 мм зі вцілілою довжиною пера 40 мм за ширини 20 мм і товщини 2 мм

з підокруглим упором для древка діаметром 9 мм завдовжки 8 мм і практично втраченим круглим у перетині черешком діаметром 5 мм (рис. 1: 3), найімовірніше, відповідає варіанту 1 «з прямими сторонами та плічками» типу 52 «ромбоподібні з прямими сторонами та плічками з найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера» за А. Ф. Медведєвим, хоча стан збереженості речі не дає підстав для беззастережних ототожнень. Пошкоджені кути та верхня кромка зумовлюють і певну проблематичність при визначенні розмірів виробу, проте приблизне значення для ширини становить 22 мм. Такі вістря з VIII по XIII ст. отримали широке розповсюдження по всій Русі, у Сибіру, а також на землях Словаччини, Угорщини, Чехії. Територіально близькі аналогії речі походять з Києва, Вишгорода, Дівич-гори, Княжої Гори та ін. (Медведєв 1966, с. 69, 70, табл. 30В: 48). У числі недавніх знахідок цього типу — наконечник з Чорнівського городища кінця XII — початку XIII ст. (Калініченко, Пивоваров 2013, с. 37, 41, рис. 1: 9). Виступ у основі пера певною мірою зближує охарактеризований предмет з типом 48 «ромбічні з упором» з пропорціями пера 1:2–1:3, поширеним у Київській Русі та інших народів Східної Європи з IX до XIV ст., відомим, наприклад, за артефактами з Княжої Гори, Чернігова та ін. (Медведєв 1966, с. 68, 69, табл. 18: 20; 20: 28; 23: 26; 30Б: 44), проте характерне видовження у верхній частині останнім не властиве.

Чергова знахідка ромбічна з прямими плічками та боками має довжину 76 мм з довжиною вістря 46 мм за ширини 19 мм та товщини 4 мм, з округлим упором для древка завдовжки 13 мм діаметром 7 мм

і частково втраченим підокруглим у перетині черешком діаметром 4 мм, її максимальне розширення — 20 мм — приходить на нижню третину пера (рис. 1: 4). Артефакт репрезентує тип 40 «ромбоподібні з упором і розширенням у нижній третині довжини пера» за А. Ф. Медведєвим з ропорціями пера 1:4, поширений з X по XIV ст. включно. Аналогії речі з Лісників-Бездні на землях півдня Русі відомі, наприклад, на Дівич-горі, Княжій Горі та ін. (Медведєв 1966, с. 64, 65, табл. 15: 31; 20: 31; 26: 9, 10; 30: 36), а також на селищі Ліскове на Чернігівщині (Шекун, Веремейчик 1999, с. 22), пам'ятках Південного Подніпров'я (Козловський 1992, с. 48, 50, рис. 26: 6–8) та ін. Доволі близькі за формою описаному виробу представлені і серед типів 41 «ромбоподібні гнъоздовського типу» та 45 «ромбоподібні з прямими сторонами» (Медведєв 1966, с. 65–67, табл. 13: 29, 37; 15: 33; 18: 14; 30Б: 37), але, на відміну від лісниківської знахідки, їм притаманні увігнуті плічка, а першим — ще й випуклі сторони, тому названі ідентифікації розглядати не доводиться.

Ще один предмет на етапі польових і камеральних досліджень з огляду на досить низький стан збереженості був зарахований до універсальних ремісничо-промислових та побутових знарядь, а саме до швайок (Готун, Казимір, Гунь 2022, с. 161, 162, 169, іл. 3: 5). Загальна довжина виробу складає 52 мм, довжина квадратного у перетині вістря — 27 мм за товщини 5 мм, діаметр круглого у перетині черешка — 4 мм (рис. 1: 6). Водночас, виріб має аналогії серед виділеного А. Ф. Медведєвим за матеріалами Новгородського призначеного для ураження захищених кольчугами воїнів

датованого XI–XII ст. необладнаного упором наконечника типу 10 «шилоподібні квадратного перерізу» з круглим або гранованим черешком, що відповідає поширеному на сході Європі з X до XIV ст. загальноруському типу 93 «шилоподібні квадратного й ромбічного перерізу без упору». У літературі вказано, що, можливо, серед цих речей трапляються і справжні шила, але більшість із них, поза сумнівом, репрезентують зброю, оскільки зустрічались у колчанах разом з наконечниками інших типів. Територіально наближені знахідки відомі на Княжій Горі, у Вишгороді та ін. (Медведев 1959, с. 163, 170, рис. 15: 4; 1966, с. 84, 176, табл. 30Г: 87), більш віддалені — в Колодяжині, Ізяславі, Алчедарі, Старій Рязані, Пскові, Новгороді та ін. (Медведев 1966, с. 84; Носов 1990, с. 118, 119, рис. 41: 2). Цікаво, що при публікації знахідки з Вишгорода схожа річ була ідентифікована не як шило / швайка, а як «вістря невідомого призначення» (Довженок 1950, табл. II: 7; V: 12). Подібні вироби трапляються також на григорівській групі селищ (Петрашенко 2004 с. 89, 90, рис. 46: 7; табл. 7 та ін.), в Перемилі (Терський 2007, с. 18, 19, рис. 4: 26, 28), Листвині (Чайка 1997, с. 78, 86, рис. 5: 8; Терський 2011, с. 663–665, рис. 5: 52), на пам'ятках доби середньовіччя між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром (Возний, Федорук 2010, с. 35; Пивоваров, Калініченко, Ільків 2016, с. 22, 30, рис. 5: 20), у давньоруських і більш пізніх шарах городищ на території Північної Білорусі (Плавінські 2017, с. 120, 121, 124, мал. 5: 3, 8) та ін. та за межами Русі, а саме у Поволжі (Валиуліна 2009, с. 19, рис. 1: 1, 2 та ін.) та на поселеннях XIV–XVII ст. на території Молдови (Чеботаренко 1960, с. 147). Існування подібних відзначене і впродовж наступних періодів

(Пивоваров, Калініченко 2016, с. 157–159, рис. 1: 2). Поєднання шилоподібних вістер з наконечниками інших типів демонструє поховання знатного половецького воїна на Сіверському Донці (Прынь 2004, с. 310, 312, 313, рис. 3). Водночас, у літературі було висловлене міркування щодо рідкісності предметів означеного типу (Калініченко, 2012), не виключено, викликане традиційним віднесенням означених знахідок до побутових знарядь. Але з урахуванням можливості саме мілітарної ідентифікації, предмет цілком заслуговує уваги у контексті аналізу знахідок військового призначення.

Перед переходом від характеристики виявленої зброї до інформації про зафіксовані предмети спорядження вершника та коня варто згадати ще одну знахідку з дослідженої пам'ятки. Йдеться про уже згаданий у оглядовій публікації (Готун, Казимір, Гунь 2022, с. 164, 170, іл. 4: 1) ніж з жолобком вздовж спинки, що відрізняється від решти розмірами. Вціліла довжина клинка виробу становить 102 мм, загальна довжина разом з черешком — 137 мм за ширини 16 мм і товщини спинки 4 мм, максимальна ширина прямокутного у перетині черешка 8 мм за товщини 4 мм (рис. 1: 10). Водночас, у Новгороді простежена фахівцями середня довжина клинків побутових ножів X–XI і початку XII ст. коливалась у межах 70–80 мм, хоча виготовляли і малі, з довжиною клинка 40 мм, а предмети, де цей показник складав до 120 мм були віднесені до великих, що вважають властивим загалом для Русі. Для XII ст. відзначене деяке зростання довжини клинків і, відповідно, виробів загалом, при цьому для південноруських земель середніми названі речі зав-

довжки 10 см, хоча якщо йдеться про сумарну довжину клинка і черешка, це цілком відповідає згаданим вище предметам з 70-міліметровою довжиною клинка. Відзначено також, що за даними поховальних пам'яток ножі воїнів були практично повністю тотожними звичайним, а бойовими пропонувалось вважати виявлені знаряддя з подовженим масивним клинком та сформованим 20–40-міліметровим двобічним колючим і ріжучим кінцем (Колчин 1959, с. 48, 56; Довженко, 1975а, с. 358; 1986, с. 460; Кучера 1975а, с. 364; Хорошев 1997, с. 17, 18). З урахуванням простеженої довжини зібраних на поселенні ножів близько 6 см, хоча стосовно окремих екземплярів відзначені показники 7 і навіть 8 см, а, наприклад, предмет з уцілілою довжиною клинка 11 см з наявного неподалік поселення Ходосівка-Рославське відчутно виділяється з-поміж загальної маси, розміри охарактеризованої знахідки можуть вказувати на певне спеціальне призначення речі. Щодо двох крупних виробів завдовжки 19 см, завширшки 1,5 см та завтовшки 0,3 см з довжиною клинків 13,5–15,5 см, одному з яких властивий притаманний бойовим ножам звужений гострий кінець клинка, водночас іншому — цілком традиційний заокруглений на кінці клинок, у літературі було висловлено припущення про можливе ототожнення з мисливською зброєю (Тропин 2004, с. 160, 164, рис. 85: 7, 8). Не виключено, що розміри знахідки з Лісників теж зумовило призначення не для побутових потреб.

Дві наступні знахідки відображають належність власника не лише до представників військового стану, а й насправді до суспільної еліти. З розповсюдженням указа-

них речей, за влучним визначенням спеціалістів, Русь із азійської околиці Європи переходила до категорії розвинутих лицарських країн. Вироби були атрибутом феодално організованих кінних воїнів, знаком лицарського рангу й гідності, індикатором присутності кінної сили, а саме — придворної дружини, хоча наявність цих предметів відома і у середніх та навіть рядових за складом інвентарю похованнях, що дозволяє вбачати у них показник станової винятковості не у всіх випадках. Йдеться про остроги (шпори), які за спостереженням фахівців, набули поширення з виділенням кінноти як головного роду військ. Вже довелось акцентувати, що значимість цих виробів ілюструють цікаві факти: у результаті 170-річних досліджень на початок 80-х років із 120 селищ, 1300 поховань та фондів 40 радянських і деяких зарубіжних музеїв враховано майже 590 острог IX–XIV ст., що склало 85–90 % матеріалу з понад 500 населених пунктів на Русі, а у всій Польщі станом на середину минулого століття було виявлено 218 указаних речей X–XIII ст. (Кирпичников 1973, с. 57, 58; 2020, с. 97; Кирпичников, Медведев 1985, с. 298). Зрозуміло, що станом на першу чверть XXI ст. відповідний показник став відчутно більшим, та порівняння двох речей із 400 м² на одному неукріпленому пункті проти наведеної статистики здається достатньо промовистим.

Дослідники простежили, що перші, т. зв. каролінгські остроги мали розташовані в горизонтальній площині дугу та шип і на Русі вони, з певною затримкою у порівнянні із західноєвропейськими зразками, датуються, зазвичай, XI–XII ст. Уже в XI ст. з'явилися зразки загальноєвропейських

форм з вигнутою у бічній проекції дужкою та спрямованим донизу шипом. У XII ст. оснащені шипами вигнуті остроги стали на землях Русі панівним типом (Кирпичников 1973, с. 58, 59, 63, 64; Кирпичников, Медведев 1985, с. 318, 319, 361, табл. 147).

Першій, повністю вцілілій знахідці завдовжки 97 мм і завширшки 64 мм, властива викувана із плосковипуклого стрижня завширшки 7 мм і завтовшки 5 мм хвилясто вигнута дуга з нахиленим під тупим кутом дещо притупленим сигароподібним шипом діаметром 7 мм завдовжки 20 мм і круглими петлями з парою вузьких прорізів прямокутної форми розмірами 2×4 мм (рис. 1: 7). Форма дозволяє вбачати у виробі репрезентанта виділеного фахівцями властивого для XII — першої половини XIII ст. типу IV, що поєднує ознаки інших зразків, до яких крім горизонтального входять предмети з піднятим догори шипом, з плавним хвилястим вигином дуги і масивні кутасти з нахиленим на 90–130° до площини дужки крупним шипом. Дискподібні з прорізами петлі типу 3 і потовщений біля основи притуплений шип типу А відповідають виробу з напівциркульним у профілі вигином дуг і шипом не у площині вигину, а нахиленим під прямим або тупим кутом, хоча поєднання указаних ознак в одному предметі при обробці загального масиву даних і не простежене. Серед речей XI — першої половини XIII ст. відомий доволі близький до описаного предмет з Княжої Гори (Кирпичников 1973, с. 61–66, 70, табл. 19, рис. 37, 38, табл. XVIII: 4; 2020, с. 100, 102, рис. 28: IV; Кирпичников, Медведев 1985, с. 319, 361, табл. 147: 5). Варто також зауважити, що з урахуванням притаманності шипів типу А лише шпо-

рам I та II типів, не виключене відображення нахилом шипа знахідки з Лісників певного перехідного варіанта між типами I і IV, до того ж, на відносно ранне датування речі вказують доволі вузькі у межах простеженого спеціалістами інтервалу 0,6–1,4 см прорізи для ремінців, ширина яких з часом зростала (Кирпичников 1973, с. 63–65). У обох випадках хронологія предмета вкладається у рамки, визначені для вивченої ділянки селища за особливостями моделювання верхнього краю вінець кухонного посуду. Острога з петлями дискподібної форми з двома прорізами та з потовщеним біля основи сигароподібним шипом майже у одній площині з дужкою у літописному Дорогобужі походила з шарів XII ст. (Прищепа, Нікольченко 1996, с. 113, 202, рис. 68: 3).

Стан збереженості іншої остроги гірший, крім корошованої поверхні їй притаманні втрачені петлі і прилеглі частини підтрикутної в перетині дуги завширшки і завтовшки 5 мм, збереженої у довжину на 48 мм та нахилений під тупим кутом шип довжиною 16 мм і діаметром 5 мм зі сплющено-сферичним, діаметром 10 мм і заввишки 5 мм, свинцевим протитравматичним обмежувачем (рис. 1: 8). З використанням уже залучених при розгляді попередньої речі напрацювань (Кирпичников 1973, с. 61–66, рис. 37, 38; Кирпичников, Медведев 1985, с. 318, 361, табл. 147: 2) можна стверджувати, що відсутність прилеглих до петель ділянок дуги не дає змоги визначити тип предмета беззаперечно, варто лише відзначити, що знахідка має певні ознаки описаного типу зі ще меншим нахилом шипа, що цілком логічно з урахуванням фіксації речей на незначній відстані

одна від одної. У зовнішніх обрисах предмета, здавалось би, вбачається також подібність і до типу Ia з горизонтальною дугою та піднятим догори шипом, але дещо коротший, ніж у попередньої знахідки шип типу II зі свинцевим обмежувачем схиляє до відмови від ідентифікації з ранніми речами та вказує на віднесення виробу до типу попереднього артефакта.

Слід відзначити, що за властивості острогам IV типу і типів шипів у обох випадках, і типу петлі у першому випадку, кут вигину шипа у порівнянні з наведеними у літературі зразками виражений менше, та, найімовірніше, названа обставина відображає простежену у матеріалах XII–XIII ст. масу паралельно існуючих конструктивних переплетінь у рамках закономірності чим давніші речі, тим більша сталість деталей їм властива, відповідно, чим пізніше їхнє походження, тим різноманітніші конструктивні елементи (Кирпичников 1973, с. 62).

У літературі траплялись факти віднесення острог, псаліїв, стремен, вудил і пут до знарядь тваринництва (Горбаненко, Журавльов 2021, с. 75, 150, 152, 153, рис. 3.12: 1–17; 5.3: 1, 3–5, 10–14, 17–20). Не ставлячи під сумнів маркування означеними речами факту використання коней, варто зауважити, що якщо вудила і пута вкладаються у рамки такого визначення, то такі пристосування, як псалії, а, головне, стремена і остроги, все ж таки логічно вважати предметами спорядження вершника і бойового коня.

Принагідно слід згадати, що діаметрально протилежна ситуація склалась з деякими іншими знаряддями, пов'язаними з утриманням коней та доглядом за ними.

Доводилось зустрічати міркування, що до предметів військового призначення належать скребниці та застібки від пут (Капустін 2014, с. 188). Відносно перших — можна погодитись, що речі навряд чи були предметом повсякденного використання для тварин простого селянина. Та бодай якісь аргументи для підтвердження саме мілітарного характеру означених виробів знайти, попри зусилля, не вдалось. Те ж саме стосується й застібок: покликане спростити процес стриноження тварини пристосування не засвідчує навіть цінності останньої, не те що можливості її використання в ході бойових зіткнень. Наведені зауваження дозволяють більш виважено підійти до розгляду наступної категорії знахідок.

Серед речей військового призначення зазвичай аналізують вудила. Та якщо думка, що псалії сприяли більш жорсткому керуванню конем, у чому саме й полягала їхня роль в екстремальній ситуації бою, заперечень не викликає, то з міркуванням стосовно виключно бойового застосування вудил дещо складніше, на чому вже наголошено (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 192; Готун 2017, с. 74 та ін.). Куди більш виваженим видається цілком логічний розгляд цих пристосувань разом з іншими металевими деталями збруї у якості показника використання коней як тяглової сили в господарстві (Шмидт 1989, с. 71, 73, рис. 1: 6). Втім, означене не суперечить ідентифікації вказаних предметів, як спорядження також і бойового коня, тим більше, що ці знахідки хоч і не рідкісні, проте трапляються не настільки часто, як деякі серії універсальних знарядь і масові категорії предметів хатнього начиння. Понад те, дослідники

відзначали, що такі речі, як вудила і стремена не становили складнощів при виготовленні, тому не були настільки цінними, як, наприклад, мечі, шаблі та шоломи, однак у похованнях ранньофеодальної пори траплялись ненабагато частіше, ніж клинкова зброя, що, ймовірно, було зумовлено використанням предметів вершницької екіпіровки як заупокійних дарів рідше для рядових дружинників і частіше для небагатьох обраних представників знаті, полководців тощо. Вказувалось також, що більшість вудил відповідає універсальному транспортному призначенню і похідно-воїнська специфіка властива лише деяким пов'язаним з побутом знаті та заможних громадян зразкам, а саме типам Ів, ІІ, ІІІ (Кирпичников 1973, с. 8, 18). Під час розкопок поселення виявлені гризла з кільцем та гризла від двох виробів (рис. 1: 9, 11).

Перша лісниківська знахідка завдовжки 80 мм, виготовлена із підквадратного у перетині стрижня завтовшки 8 мм, згорнутого при завершеннях зі збереженням форми у петлі діаметром 15 мм з діаметрами отворів 6 мм та 10 мм, обладнана кільцем діаметром 32 мм із круглого у перетині стрижня завтовшки 4 мм. Вона відноситься до виділеного А. М. Кірічниковим типу ІV загальноєвропейських і загальнослов'янських вудил з двох ланок з двома кільцями, сформованими шляхом злиття псаліїв з підвідними кільцями, що стали єдиним увінчанням гризел і з'явилися у ІХ–Х ст., а століття по тому, презентуючи успіх у пошуках універсальної форми, практично витіснили поширені раніше типи і, варіюючи розмір кілець, який, як вважається, перебував у залежності від темпераменту тварини, у ХІІ–ХІІІ ст. склали майже 95 %

речей, слугуючи показником стандартизації виробництва. Описана знахідка з діаметром кільця 3,2 см, якщо скористатись вказаним визначенням, належить до призначених для малочутливих коней пристосувань діаметром 3,4–4,5 см, на противагу середнім і великим, діаметрами, відповідно, 4,5–5,0 см та 6–7 см (Кирпичников 1973, с. 12, 16, 17, рис. 4: ІV; Кирпичников, Медведєв 1985, с. 317, 318, 359, табл. 145: 7).

Інша представлена одним сильно спрацьованим підокруглим у перетині гризлом завдовжки 76 мм і завтовшки 9 мм з частково збереженими петлями діаметром близько 20 мм на завершеннях з отворами діаметром близько 9–10 мм. Здавалось би, його петлям властива характерна для предметів ХІІ–ХІІІ ст. певна трубкаподібність, але стан знахідки не дозволяє стверджувати це достеменно. Попри фрагментарність, простежені особливості виробу дозволяють визначити період його побутування, як і у випадку з попередньою річчю, у межах ХІІ–ХІІІ ст., чому не суперечить і хронологія зібраної навколо кераміки.

З черговими двома знахідками ситуація певною мірою протилежна. Йдеться про скріплені циліндричними замками металеві кінські пута, які убезпечували тварину від посягання на неї злодіїв. У літературі такі відомі за етнографічними матеріалами пристрої названі сільськогосподарськими, а саме призначеними для догляду за худобою, причому відзначено, що приблизно з ХІІ ст. вони стали необхідним компонентом скільки-небудь самостійного господарства (Кирпичников 1971, с. 57; Довженок 1975b, с. 326, 328, рис. 79: 6; Довженок, Беляєва 1986, с. 568, рис. 112: 5;

Савченкова 1996, с. 19; Семькин 1996, с. 118). Якщо провести певні паралелі з дверними замками, які слугували не для повітки з хмизом, логічно вважати, що пута, враховуючи їхню незначну кількість серед матеріалів розкопок, використовували також не для будь-яких, а дорогих коней, представлених передусім бойовими тваринами. Відтак, видається виправданим віднесення предметів до речей подвійного призначення, зокрема і до мілітарного інвентарю, тим більше, що таке ототожнення у літературі вже наводилось, та й факт виявлення за результатами тривалих масштабних розкопок Новгорода не значної серії цілих речей, а лише браслетів та уривків ланцюгів, засвідчує певну винятковість цих пристосувань (Медведев 1959, с. 190).

До складу знахідок з поселення в урочищі Безодня в Лісниках входять циліндричні замки зі 100-міліметрової довжини циліндром діаметром 37 мм з дужкою 90 мм заввишки із круглого у перетині 15-міліметрового стрижня, виготовленого із аналогічного стрижня браслета діаметром 100 мм та з'єднувального ланцюга із викуваних із 11-міліметрового круглого у перетині стрижня п'яти незімкнутих вісімкоподібних ланок завдовжки 100 мм кожна (рис. 2). Дослідниками відзначено, що замки описаного типу мали спеціалізоване призначення і застосовувались вони тільки для фіксації кінських пут (Колчин 1953, с. 154, 156–158, рис. 27: Д; 31). Схожі параметри, а саме довжину елементів ланцюга із круглого у перерізі прута діаметром 7–8 та 6–10 см 6,5–10,5 см мали пута і за межами Русі, зокрема у Волзькій Булгарії, де вони співіснували з поодинокими випадками виконання ланцюга із ланок прямо-

кутного перетину, а також звитих зі стрижнів діаметром 5–6 см (Савченкова 1996, с. 18, 19, рис. 3: 1–3).

Слід зауважити, що кінські пута згадані серед матеріалів розкопок городища Губин у Болохівській землі (Винокур 2004, с. 49, 52), де вони віднесені до речей, пов'язаних з тваринництвом, причому в публікації йдеться про цілий екземпляр та замок від іншого, а на ілюстрації наведені окремо — замок, окремо — три вісімкоподібні ланки з'єднувального ланцюга без нього, а також без браслета, що не виключає існування у цьому випадку двох пристосувань (Тимків 2016, с. 276, 281, рис. 3: 4, 9). Знайдені пута і на городищі Чучин з Дніпровської укріпленої лінії (Блажевич, Недопако, Пролеева 1985, с. 111). Чергове річ виявлена у числі набору залізних виробів (частини кольчуги, три сокири, зіпсовані шпори та стремена, ножі, чересло, свердло, дві коси, заготовки пластин) у одному із жител на Крилоському городищі (Баран 2001, с. 74). Ще одна така знахідка відома з досліджень Звенигорода на Білці (Гупало 2010, с. 181). Двоє кінських пут наведені у переліку знахідок дружинного спорядження, що походили з дитинця середньовічного Перемиля (Терський 2007, с. 16). Віднесений до дверних ланцюг у супроводі скребниці й вудил зафіксований на городищі Слободка у землі вятичів (Никольская 1987, с. 75, 76, рис. 37: 7–9). Замок від кінських пут, який, попри виявлення у шарах XIV–XV ст., зберігав давньоруську форму, відомий на городищі біля с. Сокільці на Південному Бузі (Кучера 1965, с. 210). Згадані вище трактовані як сільськогосподарські знаряддя пута теж знайдені на городищі, а саме на Княжій Горі. З названої пам'ятки,

а також з Райковецького городища, Звенигорода, Новгород, Дівич-гори та ін. походять знахідки призначених для закріплення кінських пут спеціалізованих замків (Колчин 1953, с. 157). Наведені як паралель болгарські вироби, представлені частинами трьох ланцюгів, замком з браслетом і виявленим у нашаруваннях золотоординських часів повним комплектом пристосування, теж виявлені при розкопках укріплених центрів: Болгара й Біляра (Халиков 1985, с. 25, табл. VI: 8; Савченкова 1996, с. 18, 19, рис. 3: 1–3; Семькин 1996, с. 118, 119, рис. 46: 183). Вказані факти засвідчують тяжіння названих предметів до місць зі значною концентрацією представників військово-торгівельного стану, хоча знаряддя для обробітку ґрунту та збирання врожаю і у містах, і на городищах теж річ звичайна. Це дозволяє додатково аргументувати думку, що знахідки із Лісників були призначені не для коня простого смерда.

Значення охарактеризованої колекції як історичного джерела наглядно демонструє її порівняння з матеріалами інших неукріплених середньовічних пам'яток. Опрацювання результатів досліджень розташованого неподалік селища в Гатному триває, а знахідки з розкопок поселення Ходосівка-Штани на березі р. Віти / Сіверки навпроти Кременища ще не систематизовані, тим не менше, даних для порівняння з навколишніх осередків для розуміння ситуації цілком достатньо.

Так, на селищі доби Київської Русі та монгольсько-литовського періоду в урочищі Рославське у Ходосівці впродовж перших кількох сезонів стаціонарних робіт виявлені три наконечники сулиць, фрагмент

клинки, який міг належати вістря ще однієї, перехрестя клинкової зброї, три кістяних, що призначались для полювання, та могли застосовуватись і під час бойових дій та шість залізних наконечників стріл, обух сокири, притаманний як виробничому, так і бойовому знаряддю, петля остроги та дужка з увінчаним коліщатком шипом ще однієї, кольчужні кільця, фрагменти шести вудил. Не з селянським побутом у літературі пов'язують лодійні заклепки, гостроконечник з кільцем, бруски для гостріння з отворами (Готун, Сухонос 2012, с. 177–183, рис. 1–3). Суттєво, що доволі представницька серія знахідок означеної категорії була зібрана на пам'ятці і при подальших роботах. До неї увійшли 11 залізних наконечників стріл і один роговий, гарда клинкової зброї, частина кольчуги, вудила з нерухомо скріпленими кільцями та гризлами і половина дволанкових, ремінні розподільвачі та накладки на портупею, пояс чи кінське оголів'я, збруйні пряжки (Готун та ін. 2016, с. 63, рис. 1: 21; 2018, с. 83, 84, рис. 1: 19, 20; 2019, с. 88, 89, рис.; 2020а, с. 85, 86, рис. 3; 2020b, с. 99, 101, рис. 3; Готун, Казимір 2019, с. 151, 152, рис. 5: 1, 3, 6–8). Принагідно слід зауважити, що розгляд рогових наконечників разом з металевими оправданій не лише з теоретичних міркувань чи авторитетної думки відомих дослідників, а й з огляду на задокументований випадок їхнього застосування під час бойових зіткнень, відносно чого показові матеріали розкопок Шепетівського городища зі слідами масованої стрілометної підготовки, де на 997 залізних вістер приходилось 17 кістяних (Кирпичников 2020, с. 79).

На розташованому неподалік поселенні

давньоруського періоду та монгольсько-литовської доби у Софіївській Борщагівці за кілька сезонів виявлено близько 20 вістер стріл, кілька половинок вудильних комплексів та окремі гризла й кільця, що могли належати як вудилам, так і іншим елементам кінської зброї, пряжки, найімовірніше, підпружні тощо (Готун, Казимір, Шахрай 2015, с. 45–52, рис. 1; 2). Предмети названого призначення, а саме роговий кістень, залізний наконечник стріли та ін. були виявлені на пам'ятці і в ході подальших робіт (Казимір та ін. 2015, с. 88, рис. 1: 6–9, 12; 2019, с. 96, 97, рис. 2: 9; Готун, Казимір 2019, с. 151, 152, рис. 5: 4, 12).

Щодо інших пунктів Київщини — з них походять перехрестя шаблі, наконечники списа, дротика та стріл, стремена, вудила. Показове у цьому відношенні центральне й головне із групи поселень біля с. Дорогинка у межиріччі Ірпеня й Унави, де частково досліджені дві давньоруські садиби (Серов 1997, с. 108, 114).

На багат шаровому селищі з потужним горизонтом доби Київської Русі Кошцівка-8 на Унаві виявлено наконечник піки та понад 20 наконечників стріл, два наконечники та обоймицю піхов шаблі, стремено, цілу та чотири фрагментовані бронзові остроги і дві залізні та шип від ще однієї, більше 25 вудил, значну кількість збройних кілець, залізних і бронзових пряжок, елементи поясної гарнітури, ремінний розподільвач, гостроконечник з кільцем тощо (Лысенко и др. 2012).

У результаті розкопок давньоруського селища Колонщина на лівобережжі Ірпеня виявлено п'ять наконечників стріл та

частину кольчуги (Серов 1997, с. 113; Серов, Філюк 2013, с. 100, 101).

На поселенні періоду Київської Русі та монгольсько-литовських часів Комарівка у межах переяславської частини Дніпровського Лівобережжя з досліджених 3,5 га походили вістря стріли та уламки ще чотирьох, два стремена, підпружна пряжка, які пов'язують із давньоруським шаром (Беляева, Кубишев 1995, с. 8, 29, 30, 32, мал. 23: 1, 4).

Відомі знахідки предметів озброєння і на інших неукріплених пунктах на території Переяславського князівства. Так, з пам'яток у селах Вінниці, Капустинці і Циблі походять знахідки бойових сокир, у Великій Каратулі — гиря бронзового кістень і наконечник списа (Тетеря, Юрченко 2017).

Доволі цікава ситуація з цією категорією матеріалу на пам'ятках сільського типу і в сусідніх регіонах. Своєрідними рекордсменами за фіксацією кількості означених знахідок виступають селища Канівського Подніпров'я, що зумовило включення до колекції речей не лише з розкопів, а й з розмивів водосховищем нашарувань берегової лінії. Не останню роль відіграло і розташування пунктів неподалік городищ Дніпровської укріпленої лінії, до того ж — на шляху «із грек». Так, на групі пам'яток біля с. Григорівка з сумарною відкритою площею близько 10 000 м² відомі знахідки бойових сокир, уламка наконечника списа і майже 50 наконечників стріл, кольчужних кілець, шести стремени, чотирьох гризел вудил, остроги, двох пряжок крупного розміру, що могли бути збройними (Виноградська, Петрашенко 1993, с. 50–55, рис. 1;

Петрашенко 1995, с. 65; 1997, с. 134; 2004, с. 5, 85–91, рис. 45; 46; 2013, с. 80). Дослідницею осередків відзначено, що розмив культурного шару найбільш щільно забудованої прибережної ділянки привів до втрати значного числа речей, серед яких тільки кольчужних кілець знайдено близько 60 (Петрашенко 2004, с. 73).

При вивченні розташованого неподалік осередку поблизу с. Бучак зафіксовано 20 вістер стріл (Петрашенко, Козюба, 2005, с. 64, 65, рис. 8).

Промовисті матеріали походять і з Чернігівщини — одного із найкраще досліджених регіонів. Так із 80 пунктів сільського типу в окрузі Чернігова на дев'яти проводились розкопки, причому на чотирьох (Деснянка, Овраменків Круг, Криниця, Рів-П) — широкою площею. У результаті означених робіт зібрано фрагменти сокир та шаблі, наконечники стріл, стремена, остроги, вудила, деталі поясного набору, що пояснювали проживанням у селах представників княжої дружини (Шекун 1995, с. 9, 11, 12, вкл., рис. 2: 7, 9–17).

Значна частина охарактеризованого зібрана у межиріччі пониззя Десни і Дніпра — найкраще вивченому мікрорегіоні, де, до того ж, за висловом давньоруського літописця знаходилась «вся життя» чернігівських князів. Це булава (поселення Козарки), обушок, фрагменти клинків (селища Ліскове і Криниця) і перехрестя (поселення Козарки) шабель, два наконечники списів (пам'ятки у селах Рябці й Павлівка), наконечник рогатини (пункт у селі Грибова Рудня), кістень (поселення Ліскове), 40 наконечники стріл, серед яких 11 бронебій-

них, 11 панцирних пластин (селища Ліскове і Шумлай), сім шпор, три стремена, десять вудил, п'ять псаліїв (Веремейчик 1994, с. 13, 14; 1996, с. 69).

Із селища Ліскове за відкритої площі близько 14 000 м² походили бойова сокира, кістень, фрагмент шаблі, панцирні пластини ремінного сплетіння, ціла та фрагментована остроги, уламок стремена, частина псалія, вудила, відомі на пункті й гостроконечники з кільцем та оснащені отвором бруски для гостріння (Шекун, Веремейчик, 1997, с. 78, 80, рис. 33; 1999, с. 62, 65).

У межах двох розкопаних садиб доби Київської Русі та на навколишній території поселення Криниця в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова виявлено «крилатий» псалій і три наконечники стріл (Шекун 1990, с. 134; Шекун, Сита 1993, с. 46–48, рис. 4: 11–13, 18).

На селищі в урочищі Козарки біля с. Петруші зібрані два наконечники стріл, один із яких бронебійний, бронзова булава, гарда клинкової зброї, інкрустований сріблом «крилатий» псалій, гризло вудил доволі рідкісного типу, металеві елементи оздоблення пояса (Веремейчик 1990, с. 80, 81, рис. 2: 1–4, 7–13).

При вивченні поселення Рів-2 у Шестовиці зафіксовано чотири наконечники стріл, стремена та деталі вудил, а також ототожнений з інструментом для обробки ратищ списів струг (Коваленко, Моця, Шекун 1985, с. 288; Шекун 2013, с. 22 та ін.). А на датованому XIII–XIV ст. розташованому неподалік поселенні Пойма виявлено острогу (Веремейчик 2007, с. 371, 377, рис. 5: 9).

Щодо селища Автуниці у літописній Сновській тисячі дослідниками відзначено, що на етапі розкриття 10 000 м² площі кількість зброї та спорядження воїнів, знайдених на поселенні, незначна. Це невеликі ромбічного типу стріли, вудила, псалій, що відноситься до двопетельних «крилатих», шпора з пірамідальним шипом, руків'я канчука (Моця та ін. 1997, с. 36, 44, 57–59, рис. 22: 3; 23). Крім названого згадувались також залізна мініатюрна бойова сокира та фрагмент іншої, кольчужні кільця, деталі поясної гарнітури, підпружні пряжки, стремена і зауважувалось, що металографічний аналіз знахідок дозволив зробити припущення, що частина речей могла бути виготовленою у сільській кузні, а технологічно складні та високоякісні вироби презентували продукцію міських майстрів, на що вказує суттєва різниця у відсотковому співвідношенні практикованих сільськими та міськими фахівцями прийомів (Кондратьєв 1992, с. 23). Наконечники стріл, металеві елементи зброї і вудила та ін. фіксувались на поселенні і в подальшому (Моця, Готун, Коваленко 1993, с. 99; 1997, с. 91; Готун та ін. 1995, с. 27; Моця та ін. 2000, с. 107).

Наконечники стріл, списів, дротиків, панцирні пластини виявлені у нашаруваннях поселення IX–XI і XIII–XV (?) ст. Борки-3 на р. Судость. Поєднання речей військового спорядження зі значним відсотком кісток диких тварин у нашаруваннях пункту зумовила припущення про ототожнення осередку з князівськими «ловищами» (Смирнов, Шинаков 1987, с. 104; Шинаков 1988, с. 17; Антипина, Маслов 1990, с. 118; Зотько и др. 1993, с. 67 та ін.).

Дослідження поселення давньоруського

періоду і монгольсько-литовського часів біля с. Озаричі на Сеймі дозволило ввести до наукового обігу давньоруські та близькі до кочівницьких і золотоординські наконечники стріл для лука й арбалета, наконечник списа, вудила, уламки підпружних пряжок з означеного осередку та навколишніх синхронних пам'яток (Беляєва 1982, с. 65, рис. 20; Беляєва, Кубишев 1995, с. 32, 58, 59, 75, 77, 79, 80, мал. 23: 2, 3; 58).

Наконечник стріли, вудила, підкови, елементи поясної гарнітури зафіксовані на пам'ятці біля с. Лави у нижній течії Бистої Сосни (Тропин 1992, с. 205). А загалом на середньовічних осередках сільського типу південних районів Рязанської землі дослідники нарахували шість наконечників списів, два крупних ножі, чотири вістря сулиць, піку-ніж, меч, бойову сокиру та панцирні пластини; кінське спорядження з неукріплених поселень регіону репрезентоване залізними путами, гризлом вудил і кістяною застібкою від пут (Тропин 2004, с. 150–165; рис. 85–88).

На поселеннях Південного Подніпров'я найчастіше траплялись наконечники стріл, рідше — бойові сокири, наконечники списів, дротиків, шаблі та їхні фрагменти, відомі на осередках регіону і знахідки мечів. Сокир зафіксовано п'ять, наконечників списів — два, стріл — більше двох десятків, шаблі представлені цілим екземпляром і двома гардами, мечі — шістьма цілими і фрагментованими екземплярами. Виявлено також наконечники дротиків та арбалетної стріли. Знайдені частини двох кольчуг, фрагментована шпора, стремено, вудила, псалій, кілька підпружних пряжок (Козловський 1992, с. 46–54, рис. 25–28).

Два наконечники стріл та дві половини різних вудил зафіксовані на площі 2 400 м² при дослідженні древлянського селища Гульськ (Звіздецький 1991, с. 23; 2013, с. 8, 12).

Схожі на згаданий регіон «всей жизни» чернігівської династії структурні частини давньоруських міських агломерацій XII — першої половини XIII ст. зі знахідками зброї, прикрас, культових речей, що перебували у користуванні представників привілейованого прошарку, відомі також і навколо літописного Дубена (Ткач 2004; Пшеничний 2014, с. 5).

Згадані предмети озброєння і спорядження вершника, а саме шпора та наконечник арбалетної стріли також на поселеннях, відповідно, Верхнього Подністров'я та межиріч Середнього Дністра і Верхнього Пруту і Середнього Дністра та Верхнього Сірету (Оприск 1997, с. 145; Возний 2009, с. 258; Возний, Федорук 2010, с. 31, 36, рис. 1: 39). А із селищ Лівобережжя Середнього Подністров'я походили наконечники стріл і списів та острога (Вільшанська 1988, с. 87–89, рис. 1: 3; Маярчак 2006, с. 41, 47, 49, 82, 84, рис. 1: 34).

Зрозуміло, що наведені дані не претендують на охоплення абсолютно всіх знахідок означеної категорії з неукріплених осередків півдня Русі, та й створення такого зведення перебуває поза рамками пропонованої роботи. Водночас, залучені матеріали допомагають зрозуміти роль і місце речей з поселення в урочищі Безодня в Лісниках серед синхронних старожитностей регіону, і ці роль і місце виявляються далеко не останніми.

При узагальненні матеріалів розкопок Шепетівського городища А. М. Кірпи́чников дуже влучно констатував, що «збройні знахідки нагадують розбиту мозаїку, у якій уціліло небагато складових, а ми намагаємось уявити собі все зображення» (Кирпичников 2020, с. 56). Для незначної, порівняно із серіями виробів у нашаруваннях Шепетівки, кількості предметів з окремої ділянки поселення у Лісниках наведене визначення куди актуальніше. Тим не менше, певне розуміння сформоване, і воно цілком дозволяє встановити місце та роль отриманих знахідок для розуміння розвитку поселенських структур регіону.

Міркування, що «індивідуальні особливості... поселення... дозволяють у найбільш яскравій і повній формі змалювати картину реального життя» (Раппопорт 1967, с. 3) стало своєрідним афоризмом і сформована охарактеризованими матеріалами картина щодо вивченого селища доволі промовисто демонструє справедливість відмови від думки про неприцятаність предметів мілітарного характеру матеріальній культурі неукріплених осередків півдня Русі. І хоча фіксація представленої колекції виробів названої категорії, визначеної провідними спеціалістами з військової археології як «самостійне історичне джерело особливої цінності» (Кирпичников, Медведев 1985, с. 298), сенсації в науці не становить, наявні достатні підстави для твердження, що номенклатура речей військового й подвійного призначення із селища в урочищі Безодня в Лісниках, на противагу іншим пам'яткам з кількома наконечниками стріл у супроводі фрагментів вудил у культурному шарі, перебуває за рамками вузькохронологічної і вузькоре-

гіональної тематики. Відтак, неодноразово сформульований висновок про ще не вичерпані інформаційні можливості середньовічних пам'яток сільського типу отримав чергове підтвердження.

[1] Вважаємо своїм прийнятним обов'язком висловити щирі вдячність всім, хто брав участь у названих дослідженнях, окремо згадавши волонтерку експедиції І. Філіпову та випускницю НаУКМА А. Федченко за надану у процесі підготовки публікації технічну допомогу і наголосивши на ролі А. І. Плєскача, який фінансував науково-рятивні розкопки пам'ятки.

Література

Антипина, Е.Е., Маслов, С.П. 1990. К вопросу об организации охоты в Древней Руси. В: Коваленко, В.П. (отв. ред.). *Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» (15–18 мая 1990 г.)*. Чернигов, с. 116–119.

Баран, В.Д. 2001. Княжий Галич в історії України. *Український історичний журнал*, 4, с. 67–75.

Беляева, С.А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV в. (по материалам археологических исследований)*. Киев: Наукова думка.

Беляева, С.А. 1986. Селища. В: Баран, В.Д. (ред.). *Археология Украинской ССР в 3 томах*, 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 396–404.

Беляева, С.А., Кубишев, А.І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X–XV ст. (за матеріалами поселень Комарівка і Озаричі)*. Київ: Наукова думка.

Блажевич, Н.В., Недопако, Д.П., Пролеева, Я.Н. 1985. К вопросу о кузнечном производстве на городищах Иван и Чучин. В: Толочко, П.П. (отв. ред.). *Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология): Сборник научных трудов*. Киев: Наукова думка, с. 109–118.

Валиулина, С.И. 2009. Наконечники стрел Торецкого поселения. *Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки*, 151, 2, 1, с. 16–23.

Веремейчик, Е.М. 1990. Охранные исследования поселения X–XIII вв. у с. Петруши. В: Толочко, П.П. (отв. ред.). *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.», Чернигов, 26–28 сентября 1988 г.* Киев: Наукова думка, с. 76–83.

Веремейчик, О.М. 1994. *Сільські поселення в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра IX — першої половини XIII ст.* Автореферат дисертації... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Археологія». Київ.

Веремейчик, О.М. 1996. Матеріальна культура сільського населення IX — першої половини XIII ст. межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра. В: Толочко, П.П. (відп. ред.). *Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.)*. Київ, с. 68–70.

Веремейчик, Е. 2007. Поселение «Пойма» около Шестовицы близ Чернигова. В: Коваленко, О.Б. (відп. ред.). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, с. 366–379.

- Виногородська, Л.І., Петрашенко, В.О. 1993. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі. В: Толочко, П.П. (ред.). *Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.»* (Чернігів, 15–18 травня 1990 р.). Чернігів: Сіверянська думка, с. 49–60.
- Винокур, І.С. 2004. Риси господарства і соціально-політичної історії населення Болохівської землі XII–XIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*, 12, с. 48–61.
- Вільшанська, О.Л. 1988. Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокіл на Середньому Дністрі. *Археологія*, 61, с. 85–90.
- Возний, І.П. 2009. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра в X–XIV ст.*, 1: Поселення. Київ; Чернівці: Золоті литаври.
- Возний, І.П., Федорук, А.В. 2010. Вістря стріл X–XIV ст. з території між Верхнім Сиретом та Середнім Дністром. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 670: Держава та армія, с. 30–39.
- Горбаненко, С.А., Журавльов, О.П. 2021. *Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Київ: Інститут археології НАН України; Харків: Майдан.
- Готун, І., Моця, О. 1993. З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт). *Київська старовина*, 5, с. 77–80.
- Готун, І.А., Коваленко, В.П., Моця, О.П., Петраускас, А.В. 1995. Давньоруське поселення Автунічі: результати останніх сезонів. В: Моця, О.П. (відп. ред.). *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 25–27.
- Готун, І.А., Козюба, В.К., Чекановський, А.А., Чміль, Л.В. 2006. Археологічні пам'ятки Києво-Святошинського р-ну. *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Зб. наук. пр., 8, с. 142–145.
- Готун, І. 2008. Поселення на річці Борщагівка. В: Мазепа, В. (кер. проекту). *Про землю і про людей святошинських: Колективне дослідження*. Київ, с. 30–34.
- Готун, І.А., Казимір, О.М. 2010. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 100–108.
- Готун, І.А., Гунь, М.О., Казимір, О.М., Петраускас, А.В. 2013а. Селище Петрушки у західних Київських передмістях. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 23–30.
- Готун, І.А., Казимір, О.М., Сухонос, А.М., Терещук, К.О., Григорчук, О.І., Гунь, М.О. 2013б. Розвідки на Ходосівському археологічному комплексі та його околицях. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 188, 189.
- Готун, І.А., Сухонос, А.М., Казимір, О.М. 2013. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів. *Археологія і давня історія України*, 10, с. 185–200.

- Готун, І.А., Казимір, О.М., Шахрай, Д.О. 2015. Предмети озброєння та військового призначення з середньовічного поселення Софіївська Борщагівка. *Наукові записки НаУКМА*, 166: Теорія та історія культури, с. 44–54.
- Готун, І., Сухонос, А. 2015. Предмети озброєння та воїнського обладунку із середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. В: Коваленко, О.Б. (відп. ред.). *Покликання — археологія: Зб. матеріалів Других Самоквасовських читань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна*. Чернівці: Вид. В. М. Лозовий, с. 175–190.
- Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Синиця, Є., Гунь, М. 2016. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське за результатами робіт 2015 р. *Археологічні дослідження в Україні 2015*, с. 62–64.
- Готун, І.А. 2017. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки). *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 61–90.
- Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Синиця, Є., Гунь, М. 2018. Десятий сезон розкопок поселення Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, с. 82–84.
- Готун, І.А., Казимір, О.М. 2019. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 140–171.
- Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Синиця, Є., Гунь, М. 2019. Вивчення північної периферії селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 86–89.
- Готун, І.А., Казимір, О.М. 2020. Матеріальна культура населення сільських передмість середньовічного Києва. *Археологія*, 3, с. 53–67, <http://surl.li/luiei>.
- Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Гунь, М. 2020а. Роботи у східній частині селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2018*, с. 82–86.
- Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Гунь, М., Лозниця, Т., Чалий, А. 2020б. Селище Ходосівка-Рославське — основний об'єкт досліджень Північної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, с. 96–101.
- Готун, І., Казимір, О., Гунь, М. 2022. Міський простір за периметром міських укріплень (селище Лісники-Безодня на околиці столиці). *Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції*, 14. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 157–174.
- Гупало, В. 2010. До питання про планувальну структуру та забудову східної частини окольного міста Звенигорода на Білці. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, с. 172–203.
- Довженок, В.Й. 1950. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. *Археологія*, III, с. 64–92.
- Довженок, В.Й. 1975а. Зброя. В: Довженок, В.Й. (ред.). *Археологія Української РСР*, III: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 353–361.
- Довженок, В.Й. 1975б. Пам'ятки сільського господарства. В: Довженок, В.Й. (ред.). *Археологія Української РСР*, III: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 316–330.

- Довженок, В.И. 1986. Оружие. В: Баран, В.Д. (отв. ред.). *Археология Украинской ССР в трех томах*, 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 455–461.
- Довженок, В.И., Беляева, С.А. 1986. Сельское хозяйство. В: Баран, В.Д. (отв. ред.). *Археология Украинской ССР в трех томах*, 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 461–470.
- Звіздецький, Б.А. 1991. Археологічні дослідження Гульської давньоруської експедиції. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*: Препринт, с. 22, 23.
- Звіздецький, Б.А. 2013. Поселення літописних древлян біля с. Гульськ. В: Моця, О.П. (відп. ред.). *Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст.: Зб. наук. праць*. Київ: Стародавній світ, с. 6–18.
- Зотько, М.Р., Нигматуллин, Р.А., Смирнов, А.С., Смирнова, М.Е. 1993. Работы Деснинской экспедиции в 1986–1989 гг. *Краткие сообщения Института археологии*, 210, с. 63–68.
- Казимір, О.М., Готун, І.А., Осипенко, М.С., Синиця, Є.В., Непомящих, В.Ю., Шахрай, Д.О., Гунь, М.О., Лозниця, Т.В. 2015. Продовження досліджень розкопу III на селищі в Софіївській Боцагівці. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 87–90.
- Казимір, О., Готун, І., Шахрай, Д., Синиця, Є., Гунь, М., Лозниця, Т. 2019. Продовження розкопок південної частини поселення Софіївська Боцагівка. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 95–97.
- Калініченко, В.А. 2012. Шиловидні наконечники стріл: проблема поліваріантності та інтерпретації (за матеріалами Прутсько-Дністровського межиріччя). В: Д'ячков, С.В. (відп. за вип.). *Проблеми історії та археології України: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції (Харків, 9–10 листопада 2012 р.)*. Харків: ТОВ «НТМТ», с. 68.
- Калініченко, В., Пивоваров, С. 2013. Наконечники стріл із Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2, с. 34–46.
- Капустін, К. 2014. Київська земля в середині XIII — XV ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, с. 184–189.
- Кирпичников, А.Н. 1971. *Древнерусское оружие, 3: Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.* Ленинград: Наука (Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-36).
- Кирпичников, А.Н. 1973. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.* Ленинград: Наука (Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-36).
- Кирпичников, А.Н., Медведев, А.Ф. 1985. Вооружение. В: Колчин, Б.А. (ред.). *Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва: Наука, с. 298–363.
- Кирпичников, А.Н. 2020. Вооружение древнего «Изяславля». В: Пескова, А.А. (ред.-сост.). *Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии*, 1: Материалы раскопок М. К. Каргера 1957–1964 годов в исследованиях 1960–1980-х годов. Санкт-Петербург: Издательство «Лань», с. 10–15.

бург: Нестор-История, с. 53–116 (Труды ИИМК РАН, LV).

Коваленко, В.П., Моця, О.П., Шекун, А.В. 1985. Работы Шестовицкой экспедиции. *Археологические открытия 1983 года*, с. 287, 288.

Коваленко, В.П. 1992. Соціальний склад сільського населення Чернігівської землі X–XIII ст. В: *Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції*. Чернігів, с. 91–93.

Козловський, А.О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.* Київ: Наукова думка.

Колчин, Б.А. 1953. *Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период)*. Москва: Издательство АН СССР (Материалы и исследования по археологии СССР, 32).

Колчин, Б.А. 1959. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология). В: Арциховский, А.В., Колчин, Б.А. (ред.). *Труды Новгородской археологической экспедиции*, II. Москва: Издательство АН СССР, с. 8–120 (Материалы и исследования по археологии СССР, 65).

Кондратьев, И.В. 1992. Предметы вооружения и конского снаряжения на поселении Автуничи. В: Моця, О.П. (відп. ред.). *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 23, 24.

Куза, А.В. 1985. Укрепленные поселения. В: Колчин, Б.А. (ред.). *Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва: Наука, с. 39–51.

Кучера, М.П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201–204.

Кучера, М.П. 1975а. Пам'ятки побуту та прикраси. В: Довженок, В.Й. (ред.). *Археологія Української РСР*, III: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 361–373.

Кучера, М.П. 1975b. Селища. В: Довженок, В.Й. (ред.). *Археологія Української РСР*, III: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 295–302.

Лысенко, С.Д., Шкляревский, Е.И., Квитницкий, М.В., Черновол, Д.К. 2012. *Материалы Фастовской археологической экспедиции*, 1: Многослойное поселение Кошечевка-8. Киев; Фастов.

Макаров, Н.А., Гайдуков, П.Г. 2013. В: Івакін, Г.Ю. (ред.). Печать князя Михалки Юрьевича из Суздальского ополья. *Слов'яни і Русь: археологія та історія: Зб. пр. на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній світ, 2013, с. 190–195.

Макаров, Н.А., Федорина, А.Н., Шполянський, С.В., Карпухин, А.А., Кренке, Н.А. 2015. Разведочные работы Суздальской экспедиции ИА РАН в 2010–2013 гг. *Археологические открытия 2010–2013 гг.* Москва: ИА РАН, с. 218–222.

Маярчак, С.П. 2006. *Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І.

Медведев, А.Ф. 1959. Оружие Новгорода Великого. В: Арциховский, А.В., Колчин, Б.А. (ред.). *Труды Новгородской археологической экспедиции*,

- II. Москва: Издательство АН СССР, с. 121–191 (Материалы и исследования по археологии СССР, 65).
- Медведев, А.Ф. 1966. *Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел VIII–XIV вв.* Москва: Наука (Археология СССР. Свод археологических источников, Е1–36).
- Моця, О.П., Готун, І.А., Коваленко, В.П. 1993. Давньоруське поселення біля с. Автуничі: черговий етап досліджень. *Археологічні дослідження на Україні 1992 року*, с. 97–99.
- Моця, О. 1994. Сучасний стан досліджень в українській археології. *Український історик*, 120–123, 1–4, с. 23–30.
- Моця, О.П., ред. 1997. Висновки. В: *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 151, 152.
- Моця, О.П., Готун, І.А., Коваленко, В.П. 1997. Продовження досліджень давньоруського селища Автуничі. *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*, с. 89–91.
- Моця, О.П., Орлов, Р.С., Коваленко, В.П., Козловський, А.О., Пархоменко, О.В., Потапов, А.В., Покас, П.М. 1997. Поселення X–XIII ст. біля с. Автуничі. В: Моця, О.П. та ін. (ред.) *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 34–69.
- Моця, О.П. 1999. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи. *Археологія*. 2, с. 50–59.
- Моця, О.П., Готун, І.А., Коваленко, В.П., Петраускас, А.В., Шевцова, Л.В. 2000. Дослідження поселення Автуничі у 1994 році. *Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років*. с. 106–108.
- Моця, О.П. 2003. Висновки. В: Моця, О.П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 208, 209.
- Никольская, Т.Н. 1987. *Городище Слободка XII–XIII вв. К истории древнерусского градостроительства в Земле вятичей*. Москва: Наука.
- Носов, Е.Н. 1990. *Новгородское (Рюриково) городище*. Ленинград: Наука.
- Оприск, В.Г. 1997. Сільські поселення Верхнього Подністров'я і Волині. В: Моця, О.П. та ін. (ред.). *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 144–150.
- Петрашенко, В.О., Козюба, В.К. 1993. *Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї: Препринт*. Київ.
- Петрашенко, В.О. 1995. Сільське давньоруське поселення з Канівщини. В: Моця, О.П. (відп. ред.). *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 64, 65.
- Петрашенко, В.О. 1997. Поселення Канівського Придніпров'я. В: Моця, О.П. та ін. (ред.). *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 114–143.
- Петрашенко, В.О. 2003. Номенклатура виробів із заліза. В: Моця, О.П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, 2003, с. 105–111.
- Петрашенко, В.А. 2004. *Древнерусское село (по*

-
- матеріалам поселень у с. Григоровка). Київ.
- Петрашенко, В.О., Козюба, В.К. 2005. Давньоруські поселення поблизу с. Бучак. *Археологія*, 2, с. 55–69.
- Петрашенко, О.В. 2013. Вироби із заліза давньоруського поселення Григорівка на Дніпрі. В: Моця, О.П. (відп. ред.). *Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст.: Зб. наук. праць*. Київ: Стародавній світ, с. 74–85.
- Пивоваров, С., Калініченко, В. 2016. Наконечники лучних стріл з матеріалів дослідження Хотинської фортеці у 2016 р. В: Буйновська, Є.В. та ін. (ред. кол.). *Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.): Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.)*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, с. 156–161.
- Пивоваров, С., Калініченко, В., Льків, М. 2016. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015–2016 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць*, 2 (42), с. 7–44.
- Пивоваров, С., Льків, М., Калініченко, В. 2018. Предмети озброєння та військового спорядження з Чорнівського городища XIII ст. (дослідження 2017–2018 рр.). В: Заремба, О.О. (відп. ред.). *Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 125–132.
- Плавінські, У.А. 2017. Тыпа-храналагічная эвалюцыя жалезных наканечнікаў стрэл X–XV ст. з тэрыторыі паўночнай Беларусі. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Гісторыя*, 4, с. 115–128.
- Прищета, Б.А., Нікольченко, Ю.М. 1996. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях. Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство.
- Прынь, А.В. 2004. Погребение знатного половецкого воина из курганного могильника Александровка II в Донбассе. *Матеріали та дослідження з історії Східної України*, 2, с. 306–317.
- Пшеничний, Ю. 2014. Археологічні дослідження історичної топографії феодальних поселень XIV–XVI ст. в околицях Дубна. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*, 11–12, с. 4–9.
- Раппопорт, П.А. 1967. О типологии древнерусских поселений. *Краткие сообщения Института археологии*, 110, с. 3–8.
- Савченкова, Л.Л. 1996. Черный металл Болгара. Типология. В: Федоров-Давыдов, Г.А. (отв. ред.). *Город Болгар: Ремесло кузнецов, металлургов, литейщиков*. Казань, с. 5–88.
- Седов, В.В. 1960. *Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.)*. Москва: Издательство АН СССР (Материалы и исследования по археологии СССР, 92).
- Семыкин, Ю.А. 1996. Черная металлургия и металлообработка на Болгарском городище. В: Федоров-Давыдов, Г.А. (отв. ред.). *Город Болгар: Ремесло кузнецов, металлургов, литейщиков*. Казань, с. 88–153.

- Серов, О.В. 1997. Давньоруські селища IX — першої половини XIII ст. Київського Подніпров'я. В: Моця, О.П. та ін. (ред.). *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 99–114.
- Серов, О.В., Філюк, О.В. 2013. Металургійне селище біля с. Колонщина. В: Моця, О.П. (відп. ред.). *Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст.: Зб. наук. праць*. Київ: Стародавній світ, с. 98–102.
- Смирнов, А.С., Шинаков, Е.А. 1997. О работах Погарского отряда. *Археологические открытия 1985 года*, с. 103, 104.
- Терський, С.В. 2007. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 584: Держава та армія, с. 13–26.
- Терський, С. 2011. Озброєння дружинника X–XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.*, 20, с. 655–668.
- Тетеря, Д., Юрченко, О. 2017. Зброя ближнього бою давньоруської доби з території Південно-Західної Переяславщини. *Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 12 (14), с. 455–465.
- Тимків, С. 2016. Про сільськогосподарські заняття населення середньовічного Губина у світлі археологічних джерел. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 273–286.
- Ткач, В. 2004. Два поселення XII–XIII ст. біля с. Тараканів. В: Баженов, Л.В. та ін. (ред. кол.). *Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII–XIII ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 червня 2004 р.* Київ; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, с. 176–183.
- Тропин, Н.А. 1992. Древнерусское селище XII–XIII вв. у с. Лавы. В: Михеев, В.К. (гл. ред.). *История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда*. Харьков, с. 204, 205.
- Тропин, Н.А. 2004. *Сельские поселения XII–XV веков южных территорий Рязанской земли*. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та.
- Халиков, Н.А. 1985. Орудия труда земледелия, скотоводства, бортничества и охоты. В: Халиков, А.Х. (отв. ред.). *Культура Биляра: болгарские орудия труда и оружие X–XIII вв.* Москва, Наука, с. 15–35.
- Хорошев А.С. 1997. Ножи, бритвы, ножницы. В: Колчин, Б.А., Макарова, Т.И. (отв. ред.). *Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах: Древняя Русь. Быт и культура*. Москва, Наука, с. 17–19.
- Чайка, Р.М. 1997. Зброя та речі військового спорядження з городища Листвин на Волині. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 2, с. 75–86.
- Чеботаренко, Г.Ф. 1960. К вопросу о классификации средневековых молдавских наконечников стрел. *Материалы по истории северного Причерноморья*, 3, с. 141–150.
- Шекун О.В., 1990. Сельская усадьба первой половины XI в. (по материалам раскопок поселе-

ния «Криница»). В: Коваленко, В.П. (отв. ред.). *Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» (15–18 мая 1990 г.)*. Чернигов, с. 131–134.

Шекун, О.В., Сита, Л.Ф. 1993. Пам'ятники IX–XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова. В: Толочко, П.П. (ред.). *Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.» (Чернігів, 15–18 травня 1990 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 40–49.

Шекун, О.В. 1995. Матеріальна культура сільської округи Чернігова. В: Моця, О.П. (відп. ред.). *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 9–12.

Шекун, О.В., Веремейчик, О.М. 1997. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус. В: Моця, О.П. та ін. (ред.). *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 69–98.

Шекун, О.В., Веремейчик, О.М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове*. Чернігів: РВК «Десянська правда».

Шекун, О.В. 2013. Садиба кінця XII — початку XIII ст. (за матеріалами розкопок поселення «Рів-2»). В: Моця, О.П. (відп. ред.). *Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст.: Зб. наук. праць*. Київ: Стародавній світ, с. 19–23.

Шинаков, Є.О. 1988. До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі. В: Коваленко, О.Б. (відп. ред.). *Друга Чернігівська*

обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): Тези доповідей, П. Чернігів; Ніжин, с. 17, 18.

Шмидт, Е.А. 1989. О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н. э. В: Толочко, П.П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь: Сб. науч. трудов*. Киев: Наукова думка, с. 70–74.

References

Antipina, Ye.Ye., Maslov, S.P. 1990. К вопросу об организационной окрестности в Древней Руси. In: Kovalenko, V.P. (ed.). *Tezisy istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernigov i yego okruga v IX–XIII vv.» (15–18 maya 1990 g.)*. Chernigov, s. 116–119 (in Russian).

Baran, V.D. 2001. Knyazhyu Halych v istoriyi Ukrayiny. *Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal*, 4, s. 67–75 (in Ukrainian).

Belyayeva, S.A. 1982. *Yuzhnoruskiye zemli vo vtoroy polovine XIII — XIV v. (po materialam arkheologicheskikh issledovaniy)*. Kiyev: Naukova dumka (in Russian).

Belyayeva, S.A. 1986. Selishcha. In: Baran, V.D. (ed.). *Arkheologiya Ukrainskoy SSR v 3 tomakh*, 3: Ranneslavyanskiy i drevnerusskiy periody. Kiyev: Naukova dumka, s. 396–404 (in Russian).

Belyayeva, S.A., Kubyshev, A.I. 1995. *Poselennya Dniprovskoho Livoberezhzhya X–XV st. (za materialamy poselen' Komarivka i Ozarychi)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Blazhevich, N.V., Nedopako, D.P., Proleyeva, Ya.N. 1985. К вопросу о кузнечном производстве на городищах Иван и Чучин. In: Tolochko, P.P.

- (ed.). *Zemli Yuzhnoy Rusi v IX–XIV vv. (Istoriya i arkheologiya): Sbornik nauchnykh trudov*. Kiyev: Naukova dumka, s. 109–118 (in Russian).
- Valiulina, S.I. 2009. Nakonechniki strel Toretskogo poseleniya. *Uchenyye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye nauki*, 151, 2, 1, s. 16–23 (in Russian).
- Veremeychik, Ye.M. 1990. Okhrannyye issledovaniya poseleniya X–XIII vv. u s. Petrushi. In: Tolochko, P.P. (ed.). *Problemy arkheologii Yuzhnoy Rusi: Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernigov i yego okruha v IX–XIII vv.»*, Chernigov, 26–28 sentyabrya 1988 g. Kiyev: Naukova dumka, s. 76–83 (in Russian).
- Veremeychik, O.M. 1994. *Sil's'ki poselennya v mezhyrichchi nyzhn'oyi techiyi Desny i Dnipra IX — pershoyi polovyny XIII st.* Avtoreferat dysertatsiyi... kand. ist. nauk: spets. 07.00.06 «Arkheolohiya». Kyiv (in Ukrainian).
- Veremeychik, O.M. 1996. Material'na kul'tura sil's'koho naselennya IX — pershoyi polovyny XI–II st. mezhyrichchya nyzhn'oyi techiyi Desny ta Dnipra. In: Tolochko, P.P. (ed.). *Tezy dopovidey ukrayins'koyi delehatsiyi na VI Mizhnarodnomu konhresi slov'yans'koyi arkheolohiyi (Novhorod, Rosiya, 1996 r.)*. Kyiv, s. 68–70 (in Ukrainian).
- Veremeychik, Ye. 2007. Poseleniye «Poyma» okolo Shestovitsy bliz Chernigova. In: Kovalenko, O.B. (ed.). *Chernihiv u seredn'ovichniy ta rann'omoderniy istoriyi Tsentral'no-Skhidnoyi Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats', prysvyachenyy 1100-lit'yu pershoyi litopysnoyi z-hadky pro Chernihiv*. Chernihiv: Desnyans'ka pravda, s. 366–379 (in Russian).
- Vynohrods'ka, L.I., Petrashenko, V.O. 1993. Novi doslidzhennya davn'orus'koho poselennya nepodalik s. Hryhorivka na Dnipri. In: Tolochko, P.P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoyi Rusi: Materialy III istoriko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX–XIII st.» (Chernihiv, 15–18 travnya 1990 r.)*. Chernihiv: Siveryans'ka dumka, s. 49–60 (in Ukrainian).
- Vynokur, I.S. 2004. Rysy hospodarstva i sotsial'no-politychnoyi istoriyi naselennya Bolokhivs'koyi zemli XII–XIII st. *Naukovi pratsi Kam'yans'kiy Podil's'koho derzhavnogo universytetu: Istorychni nauky*, 12, s. 48–61 (in Ukrainian).
- Vil'shans'ka, O.L. 1988. Doslidzhennya davn'orus'kykh ob'yektiv na okolytsyakh s. Sokil na Seredn'omu Dnistri. *Arkheolohiya*, 61, s. 85–90 (in Ukrainian).
- Voznyy, I.P. 2009. *Istoryko-kul'turnyy rozvytok naselennya mezhyrichchya Verkhnoho Syretu ta Serednoho Dnistra v X–XIV st.*, 1: Poselennya. Kyiv; Chernivtsi: Zoloti lytavry (in Ukrainian).
- Voznyy, I.P., Fedoruk, A.V. 2010. Vistrya stril X–XIV st. z terytoriyi mizh Verkhnim Siretom ta Serednim Dnistrom. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika»*, 670: Derzhava ta armiya, s. 30–39 (in Ukrainian).
- Horbanenko, S.A., Zhuravl'ov, O.P. 2021. *Litopysni slov'yany peredodnya utvorennya Davn'oyi Rusi: tvarynnytstvo chy myslyvstvo*. Kyiv: Instytut arkheolohiyi NAN Ukrayiny; Kharkiv: Maydan (in Ukrainian).
- Hotun, I., Motsya, O. 1993. Z zhyttya kyyan v chasy Batyya (novyy arkheolohichnyy fakt). *Kyyivs'ka starovyna*, 5, s. 77–80 (in Ukrainian).
- Hotun, I.A., Kovalenko, V.P., Motsya, O.P.,

- Petrauskas, A.V. 1995. Davn'orus'ke poselennya Avtunychi: rezul'taty ostannikh sezoniv. In: Mot-sya, O.P. (ed.). *Slov'yano-rus'ki starozhytnosti Piv-nichnogo Livoberezhzha: Materialy istoryko-arkheolohichnogo seminaru, prysvyachenoho 60-rich-chyu vid dnya narodzhennya O. V. Shekuna (19–20 sichnya 1995 r., m. Chernihiv)*. Chernihiv: Siveryans'ka dumka, s. 25–27 (in Ukrainian).
- Hotun, I.A., Kozyuba, V.K., Chekanovs'ky, A.A., Chmil', L.V. 2006. Arkheolohichni pam'yatky Kyievo-Svyatoshyns'koho r-nu. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2004–2005 rr.: Zb. nauk. pr.*, 8, s. 142–145 (in Ukrainian).
- Hotun, I. 2008. Poselennya na richtsi Borshchahivka. In: Mazepa, V. (project manager). *Pro zemlyu i pro lyudey svyatoshyns'kykh: Kolektyvne doslidzhennya*. Kyiv, s. 30–34 (in Ukrainian).
- Hotun, I.A., Kazymir, O.M. 2010. Khodosivs'ky arkheolohichnyy kompleks: vyvchennya, okhoro-na, eksperymental'ne modelyuvannya. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1, s. 100–108 (in Ukrainian).
- Hotun, I.A., Hun', M.O., Kazymir, O.M., Petrauskas, A.V. 2013a. Selyshche Petrushky u zakhidnykh Kyivs'kykh peredmist'akh. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 11, s. 23–30 (in Ukrainian).
- Hotun, I.A., Kazymir, O.M., Sukhonos, A.M., Tereshchuk, K.O., Hryhorchuk, O.I., Hun', M.O. 2013b. Rozvidky na Khodosivs'komu arkheolohichnomu kompleksi ta yoho okolytsyakh. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2012*, s. 188, 189 (in Ukrainian).
- Hotun, I.A., Sukhonos, A.M., Kazymir, O.M. 2013. Rekonstruktsiya zhyttyevoho ukладu meshkantsiv selyshcha Khodosivka-Roslavs'ke za osoblyvo-styamy zaliznykh vyrobiv. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 10, s. 185–200 (in Ukrainian).
- Hotun, I.A., Kazymir, O.M., Shakh-ray, D.O. 2015. Predmety ozbroynennya ta viys'kovoho pryznachennya z seredn'ovichnogo poselennya Sofiyivs'ka Borshchahivka. *Naukovi zapysky NaUK-MA*, 166: Teoriya ta istoriya kul'tury, s. 44–54 (in Ukrainian).
- Hotun, I., Sukhonos, A. 2015. Predmety ozbroynennya ta voyins'koho oblادunku iz seredn'ovichnogo poselennya Khodosivka-Roslavs'ke. In: Kovalenko, O.B. (ed.). *Poklykannya — arkheolohiya: Zb. materialiv Druhykh Samokvasovs'kykh chytan', prysvyachenykh 80-richchyu O. V. Shekuna*. Chernihiv: Vyd. V. M. Lozovyy, s. 175–190 (in Ukrainian).
- Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Synytsya, Ye., Hun', M. 2016. Seredn'ovichne selyshche Khodosivka-Roslavs'ke za rezul'tatamy robit 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2015*, s. 62–64 (in Ukrainian).
- Hotun, I.A. 2017. Seredn'ovichne selyshche Khodosivka-Roslavs'ke (do desyatyrichchya rozkopok pam'yatky). *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (22), s. 61–90 (in Ukrainian).
- Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Synytsya, Ye., Hun', M. 2018. Desyaty sezon rozkopok poselennya Khodosivka-Roslavs'ke. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2016*, s. 82–84 (in Ukrainian).
- Hotun, I.A., Kazymir, O.M. 2019. Seredn'ovichni selyshcha kyivs'kykh peredmist' za rezul'tatamy robit ostannikh sezoniv. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (30), s. 140–171 (in Ukrainian).
- Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Synytsya, Ye., Hun', M. 2019. Vyvchennya pivnichnoyi peryferiyi

- selyshcha Khodosivka-Roslavs'ke. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2017*, s. 86–89 (in Ukrainian).
- Hotun, I.A., Kazymir, O.M. 2020. Material'na kul'tura naselennya sil's'kykh peredmist' seredn'ovichnoho Kyieva. *Arkheolohiya*, 3, s. 53–67 (in Ukrainian), <http://surl.li/luiei>.
- Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Hun', M. 2020a. Roboty u skhidniy chastyni selyshcha Khodosivka-Roslavs'ke. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2018*, s. 82–86 (in Ukrainian).
- Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Hun', M., Loznytsya, T., Chalyy, A. 2020b. Selyshche Khodosivka-Roslavs'ke — osnovnyy ob'yekt doslidzhen' Pivnichnoyi ekspedytsiyi. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2019*, s. 96–101 (in Ukrainian).
- Hotun, I., Kazymir, O., Hun', M. 2022. Mis'kyy prostir za perymetrom mis'kykh ukriplen' (selyshche Lisnyky-Bezodnya na okolytsi stolytsi). *Kyyiv i kyyany: Materialy shchorichnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi*, 14. Kyyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, s. 157–174 (in Ukrainian).
- Hupalo, V. 2010. Do pytannya pro planoval'nu strukturu ta zabudovu skhidnoyi chastyny okol'noho horoda Zvenyhoroda na Biltsi. *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni*, 14, s. 172–203 (in Ukrainian).
- Dovzhenok, V.Y. 1950. Ohlyad arkheolohichnoho vyvchennya drevn'oho Vyshhoroda za 1934–1937 rr. *Arkheolohiya*, III, s. 64–92 (in Ukrainian).
- Dovzhenok, V.Y. 1975a. Zbroya. In: Dovzhenok, V.Y. (ed.). *Arkheolohiya Ukrayins'koyi RSR*, III: Rann'oslov'yans'kyi ta davn'orus'kyi periody. Kyyiv: Naukova dumka, s. 353–361 (in Ukrainian).
- Dovzhenok, V.Y. 1975b. Pam'yatky sil's'koho hospodarstva. In: Dovzhenok, V.Y. (ed.). *Arkheolohiya Ukrayins'koyi RSR*, III: Rann'oslov'yans'kyi ta davn'orus'kyi periody. Kyyiv: Naukova dumka, s. 316–330 (in Ukrainian).
- Dovzhenok, V.I. 1986. Oruzhiye. In: Baran, V.D. (ed.). *Arkheologiya Ukrainskoy SSR v trekh tomakh*, 3: Ranneslavyanskiy i drevnerusskiy periody. Kiyev: Naukova dumka, s. 455–461 (in Russian).
- Dovzhenok, V.I., Belyayeva, S.A. 1986. Sel'skoye khozyaystvo. In: Baran, V.D. (ed.). *Arkheologiya Ukrainskoy SSR v trekh tomakh*, 3: Ranneslavyanskiy i drevnerusskiy periody. Kiyev: Naukova dumka, s. 461–470 (in Russian).
- Zvzdets'kyi, B.A. 1991. Arkheolohichni doslidzhennya Hul's'koyi davn'orus'koyi ekspedytsiyi. *Arkheolohichni doslidzhennya na Ukrayini u 1990 r.*: Prepynt, s. 22, 23 (in Ukrainian).
- Zvzdets'kyi, B.A. 2013. Poselennya litopysnykh drevlyan bilya s. Hul's'k. In: Motsya, O.P. (ed.). *Material'na kul'tura pivdenorus'koho sela IX–XI-II st.*: Zb. nauk. prats'. Kyyiv: Starodavniy svit, s. 6–18 (in Ukrainian).
- Zot'ko, M.R., Nigmatullin, R.A., Smirnov, A.S., Smirnova, M.Ye. 1993. Raboty Desninskoy ekspeditsii v 1986–1989 gg. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 210, s. 63–68 (in Russian).
- Kazymir, O.M., Hotun, I.A., Osypenko, M.S., Synytsya, Ye.V., Nepomyashchykh, V.Yu., Shakh-ray, D.O., Hun', M.O., Loznytsya, T.V. 2015. Prodovzhennya doslidzhen' rozkopu III na selyshchi v Sofiyivs'kiy Boshchahivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2014*, s. 87–90 (in Ukrainian).

Kazymir, O., Hotun, I., Shakhray, D., Synytsya, Ye., Hun', M., Loznytsya, T. 2019. Prodovzhennya rozkopok pivdennoyi chastyny poselennya Sofiyivs'ka Boshchahivka. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2017*, s. 95–97 (in Ukrainian).

Kalinichenko, V.A. 2012. Shylovydni nakonechnyky stril: problema polivariantnosti ta interpretatsiyi (za materialamy Pruts'ko-Dnistrovs'koho mezhyrichchya). In: D'yachkov, S.V. (resp. for the issue). *Problemy istoriyi ta arkheolohiyi Ukrayiny: Materialy VIII Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (Kharkiv, 9–10 lystopada 2012 r.)*. Kharkiv: TOV «NTMT», s. 68 (in Ukrainian).

Kalinichenko, V., Pyvovarov, S. 2013. Nakonechnyky stril iz Chornivs'koho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. (arkheolohichni doslidzhennya 2012 r.). *Pytannya starodavn'oyi ta seredn'ovichnoyi istoriyi, arkheolohiyi y etnologiyi*, 2, s. 34–46 (in Ukrainian).

Kapustin, K. 2014. Kyyivs'ka zemlya v seredyni XIII — XV st. *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky*, 20: Syn'ovods'ka bytva 1362 roku v konteksti istoriyi Skhidnoyi Yevropy, s. 184–189 (in Ukrainian).

Kirpichnikov, A.N. 1971. *Drevnerusskoye oruzhiye*, 3: Dospek, kompleks boyevykh sredstv IX–XI–II vv. Leningrad: Nauka (Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, Ye1-36) (in Russian).

Kirpichnikov, A.N. 1973. *Snaryazheniye vsadnika i verkhovogo konya na Rusi IX–XIII vv.* Leningrad: Nauka (Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, Ye1-36) (in Russian).

Kirpichnikov, A.N., Medvedev, A.F. 1985. Vooruzheniye. In: Kolchin, B.A. (ed.). *Arkheologiya SSSR*

s drevneyshikh vremen do srednevekov'ya v 20 tomakh. Drevnyaya Rus': Gorod, zamok, selo. Moskva: Nauka, s. 298–363 (in Russian).

Kirpichnikov, A.N. 2020. Vooruzheniye drevnego «Izyaslavya». In: Peskova, A.A. (ed.-comp.). *Letopisnyy «Izyaslavl'»: Bol'shoye Shepetovskoye gorodishche v svete arkheologii*, 1: Materialy raskopok M. K. Kargera 1957–1964 godov v issledovaniyakh 1960–1980-kh godov. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 53–116 (Trudy IIMK RAN, LV) (in Russian).

Kovalenko, V.P., Motsya, O.P., Shekun, A.V. 1985. Raboty Shestovitskoy ekspeditsii. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1983 goda*, s. 287, 288 (in Russian).

Kovalenko, V.P. 1992. Sotsial'nyy sklad sil's'koho naselennya Chernihivs'koyi zemli X–XIII st. In: *Tezy dopovidey mizhvuzivs'koyi nauково-praktychnoyi konferentsiyi*. Chernihiv, s. 91–93 (in Ukrainian).

Kozlovs'kyy, A.O. 1992. *Istoryko-kul'turnyy rozvytok Pivdennoho Podniprov'ya v IX–XIV st.* Kyyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kolchin, B.A. 1953. *Chernaya metallurgiya i metalloobrabotka v Drevney Rusi (Domongol'skiy period)*. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR (Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 32) (in Russian).

Kolchin, B.A. 1959. Zhelezoobrabatyvayushcheye remeslo Novgoroda Velikogo (Produktsiya, tekhnologiya). In: Artsikhovskiy, A.V., Kolchin, B.A. (ed.). *Trudy Novgorodskoy arkheologicheskoy ekspeditsii*, II. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, s. 8–120 (Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 65) (in Russian).

Kondrat'yev, I.V. 1992. Predmety vooruzheniya i konskogo snaryazheniya na poselenii Avtunichi.

- In: Motsya, O.P. (ed.). *Problemy vyvchennya seredn'ovichnoho sela na Polissi*. Chernihiv: Siveryans'ka dumka, s. 23, 24 (in Russian).
- Kuza, A.V. 1985. Ukreplennyye poseleniya. In: Kolchin, B.A. (ed.). *Arkheologiya SSSR s drevneyshikh vremen do srednevekov'ya v 20 tomakh. Drevnyaya Rus'. Gorod, zamok, selo*. Moskva: Nauka, s. 39–51 (in Russian).
- Kuchera, M.P. 1965. Seredn'ovichne horodyshechche bilya s. Sokil'tsi na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiya*, XIX, s. 201–204 (in Ukrainian).
- Kuchera, M.P. 1975a. Pam'yatky pobutu ta prykrasy. In: Dovzhenok, V.Y. (ed.). *Arkheolohiya Ukrayins'koyi RSR*, III: Rann'oslov'yans'kyy ta davn'orus'kyy periody. Kyiv: Naukova dumka, s. 361–373 (in Ukrainian).
- Kuchera, M.P. 1975b. Selyshcha. In: Dovzhenok, V.Y. (ed.). *Arkheolohiya Ukrayins'koyi RSR*, III: Rann'oslov'yans'kyy ta davn'orus'kyy periody. Kyiv: Naukova dumka, s. 295–302 (in Ukrainian).
- Lysenko, S.D., Shklyarevskiy, Ye.I., Kvitnitskiy, M.V., Chernovol, D.K. 2012. *Materialy Fastovskoy arkheologicheskoy ekspeditsii*, 1: Mnogosloynoye posele niye Koshcheyevka-8. Kiyev; Fastov (in Russian).
- Makarov, N.A., Gaydukov, P.G. 2013. Pechat' knyazy Mikhalki Yur'yevicha iz Suzdal'skogo opol'ya. In: Ivakin, H.Yu. (ed.). *Slov'yany i Rus': arkheolohiya ta istoriya: Zb. pr. na poshanu diysnoho chlena NAN Ukrayiny P. P. Tolochka z nahody yoho 75-richchya*. Kyiv: Starodavniy svit, 2013, s. 190–195 (in Russian).
- Makarov, N.A., Fedorina, A.N., Shpolyanskiy, S.V., Karpukhin, A.A., Krenke, N.A. 2015. Razvedochnyye raboty Suzdal'skoy ekspeditsii IA RAN v 2010–2013 gg. *Arkheologicheskiye otkrytiya 2010–2013 gg*. Moskva: IA RAN, s. 218–222 (in Russian).
- Mayarchak, S.P. 2006. *Arkheolohichni pam'yatky IX–XIII st. Livoberezhzhya Seredn'oho Podnistrov'ya*. Kam'yan ets'-Podil's'kyy: PP Moshak M.I. (in Ukrainian).
- Medvedev, A.F. 1959. Oruzhiye Novgoroda Velikogo. In: Artsikhovskiy, A.V., Kolchin, B.A. (ed.). *Trudy Novgorodskoy arkheologicheskoy ekspeditsii*, II. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, s. 121–191 (Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 65) (in Russian).
- Medvedev, A.F. 1966. *Ruchnoye metatel'noye oruzhiye. Luk, strely, samostrel VIII–XIV vv*. Moskva: Nauka (Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, Ye1-36) (in Russian).
- Motsya, O.P., Hotun, I.A., Kovalenko, V.P. 1993. Davn'orus'ke poselennya bilya s. Avtunychi: chervovyy etap doslidzhen'. *Arkheolohichni doslidzhennya na Ukrayini 1992 roku*, s. 97–99 (in Ukrainian).
- Motsya, O. 1994. Suchasnyy stan doslidzhen' v ukrayins'kiy arkheolohiyi. *Ukrayins'kyy istoryk*, 120–123, 1–4, s. 23–30 (in Ukrainian).
- Motsya, O.P., red. 1997. Vysnovky. In: *Pivden-norus'ke selo IX–XIII st. (novi pam'yatky material'noyi kul'tury)*. Kyiv: IZMN, s. 151, 152 (in Ukrainian).
- Motsya, O.P., Hotun, I.A., Kovalenko, V.P. 1997. Prodovzhennya doslidzhen' davn'orus'koho selyshcha Avtunychi. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 1993 roku*, s. 89–91 (in Ukrainian).
- Motsya, O.P., Orlov, R.S., Kovalenko, V.P.,

- Kozlovs'kyi, A.O., Parkhomenko, O.V., Potapov, A.V., Pokas, P.M. 1997. Poselennya X–XIII st. bilya s. Avtunychi. In: Motsya, O.P. et al. (ed.) *Pivdennorus'ke selo IX–XIII st. (novi pam'yatky material'noyi kul'tury)*. Kyiv: IZMN, s. 34–69 (in Ukrainian).
- Motsya, O.P. 1999. Sotsial'ni vidnosyny na seli v davn'orus'ki chasy. *Arkheolohiya*, 2, s. 50–59 (in Ukrainian).
- Motsya, O.P., Hotun, I.A., Kovalenko, V.P., Petrauskas, A.V., Shevtsova, L.V. 2000. Doslidzhennya poselennya Avtunychi u 1994 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 1994–1996 rokiv*, s. 106–108 (in Ukrainian).
- Motsya, O.P. 2003. Vysnovky. In: Motsya, O.P. (ed.). *Selo Kyivskoyi Rusi (za materialamy pivdennorus'kykh zemel')*. Kyiv: Shlyakh, s. 208, 209 (in Ukrainian).
- Nikol'skaya, T.N. 1987. *Gorodishche Slobodka XII–XIII vv. K istorii drevnerusskogo gradostroitel'stva v Zemle vyatichey*. Moskva: Nauka (in Russian).
- Nosov, Ye.N. 1990. *Novgorodskoye (Ryurikovo) gorodishche*. Leningrad: Nauka (in Russian).
- Oprysk, V.H. 1997. Sil's'ki poselennya Verkhnoho Podnistrov'ya i Volyni. In: Motsya, O.P. et al. (ed.). *Pivdennorus'ke selo IX–XIII st. (novi pam'yatky material'noyi kul'tury)*. Kyiv: IZMN, s. 144–150 (in Ukrainian).
- Petrashenko, V.O., Kozyuba, V.K. 1993. *Arkheolohichni pam'yatky baseynu r. Vity v Kyivskomu Podniprovv'yi: Preprynt*. Kyiv (in Ukrainian).
- Petrashenko, V.O. 1995. Sil's'ke davn'orus'ke poselennya z Kanivshchyny. In: Motsya, O.P. (ed.). *Slov'yano-rus'ki starozhytnosti Pivnichnoho Livoberezhzha: Materialy istoriko-arkheolohichnoho seminaru, prysvyachenoho 60-richchyu vid dnya narodzhennya O. V. Shekuna (19–20 sichnya 1995 r., m. Chernihiv)*. Chernihiv: Siveryans'ka dumka, s. 64, 65 (in Ukrainian).
- Petrashenko, V.O. 1997. Poselennya Kanivskoho Prydniprov'ya. In: Motsya, O.P. et al. (ed.). *Pivdennorus'ke selo IX–XIII st. (novi pam'yatky material'noyi kul'tury)*. Kyiv: IZMN, s. 114–143 (in Ukrainian).
- Petrashenko, V.O. 2003. Nomenklatura vyrobiv iz zaliza. In: Motsya, O.P. (ed.). *Selo Kyivskoyi Rusi (za materialamy pivdennorus'kykh zemel')*. Kyiv: Shlyakh, 2003, s. 105–111 (in Ukrainian).
- Petrashenko, V.A. 2004. *Drevnerusskoye selo (po materialam poseleniy u s. Grigorovka)*. Kiyev (in Russian).
- Petrashenko, V.O., Kozyuba, V.K. 2005. Davn'orus'ki poselennya poblyzu s. Buchak. *Arkheolohiya*, 2, s. 55–69 (in Ukrainian).
- Petrashenko, O.V. 2013. Vyroby iz zaliza davn'orus'koho poselennya Hryhorivka na Dnipro. In: Motsya, O.P. (ed.). *Material'na kul'tura pivdennorus'koho sela IX–XIII st.: Zb. nauk. prats'*. Kyiv: Starodavniy svit, s. 74–85 (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S., Kalinichenko, V. 2016. Nakonechnyky luchnykh stril z materialiv doslidzhennya Khotynskoyi fortetsi u 2016 r. In: Buynovs'ka, Ye.V. et al. (ed.). *Khotynshchyna v period pol's'ko-turets'kykh viyn XVII stolittya (do 395-richchya Khotynskoyi viyny 1621 r.): Materialy nauko-vo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Khotyn, 12 zhovtnya 2016 r.)*. Kam'yanets'-Podil's'kyi: PP Buynyts'kyi, s. 156–161 (in Ukrainian).

- Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., Il'kiv, M. 2016. Doslidzhennya Chornivsk'oho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2015–2016 rr. *Pytannya starodavn'oyi ta seredn'ovichnoyi istoriyi, arkhelohiyi y etnolohiyi: Zbirnyk naukovykh prats'*, 2 (42), s. 7–44 (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S., Il'kiv, M., Kalinichenko, V. 2018. Predmety ozbroynennya ta viys'kovoho sporyadzhennya z Chornivsk'oho horodyshcha XIII st. (doslidzhennya 2017–2018 rr.). In: Zarembo, O.O. (ed.). *Arkheolohiya i fortyfikatsiya Ukrainy. Zbirnyk materialiv VIII Vseukrayins'koyi nauko-vo-praktychnoyi konferentsiyi. Kam"yanets'-Podil's'kyy: PP Buynyts'kyy O.A.*, s. 125–132 (in Ukrainian).
- Plavinski, V.A. 2017. Typa-chranalahičnaja evaliucyja žalieznykh nakaniečnikaŭ strel X–XV [st.st.](#) z terytoryi paŭnočnaj Bielarusi. *Časopis Bielaruskaha dzjaržaŭnaha univiersiteta. Historyja*, 4, s. 115–128 (in Belarusian).
- Pryshchepa, B.A., Nikol'chenko, Yu.M. 1996. *Litopysnyy Dorohobuzh v period Kyivsk'oyi Rusi. Do istoriyi naseleennya Zakhidnoyi Volyni v X–XIII stolittiyakh.* Rivne: Derzhavne redaktsiyno-vydavnyche pidpryemstvo (in Ukrainian).
- Pryn', A.V. 2004. Pogrebeniye znatnogo polovetskogo voyna iz kurgannogo mogil'nika Aleksandrova II v Donbasse. *Materialy ta doslidzhennya z istoriyi Skhidnoyi Ukrainy*, 2, s. 306–317 (in Russian).
- Pshenychnyy, Yu. 2014. Arkheolohichni doslidzhennya istorychnoyi topohrafiyi feodal'nykh poselen' XIV–XVI st. v okolytsyakh Dubna. *Istorychni studiyi Skhidnoyevropeys'koho natsional'noho universytetu im. Lesi Ukrainky*, 11–12, s. 4–9 (in Ukrainian).
- Rappoport, P.A. 1967. O tipologii drevnerusskikh poseleniy. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 110, s. 3–8 (in Russian).
- Savchenkova, L.L. 1996. Chernyy metall Bolgara. Tipologiya. In: Fedorov-Davydov, G.A. (ed.). *Gorod Bolgar: Remeslo kuznetsov, metallurgov, liteyshchikov.* Kazan', s. 5–88 (in Russian).
- Sedov, V.V. 1960. *Sel'skiye poseleniya tsentral'nykh rayonov Smolenskoj zemli (VIII–XV vv.).* Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR (Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 92) (in Russian).
- Semykin, Yu.A. 1996. Chernaya metallurgiya i metalloobrabotka na Bolgarskom gorodishche. In: Fedorov-Davydov, G.A. (ed.). *Gorod Bolgar: Remeslo kuznetsov, metallurgov, liteyshchikov.* Kazan', s. 88–153 (in Russian).
- Syerov, O.V. 1997. Davn'orus'ki selyshcha IX — pershoi polovyny XIII st. Kyivsk'oho Podniprov'ya. In: Motsya, O.P. et al. (ed.). *Pivdenorus'ke selo IX–XIII st. (novi pam'yatky material'noyi kul'tury).* Kyiv: IZMN, s. 99–114 (in Ukrainian).
- Serov, O.V., Filyuk, O.V. 2013. Metalurhiyne selyshche bilya s. Kolonshchyna. In: Motsya, O.P. (ed.). *Material'na kul'tura pivdenorus'koho sela IX–XIII st.: Zb. nauk. prats'.* Kyiv: Starodavniy svit, s. 98–102 (in Ukrainian).
- Smirnov, A.S., Shinakov, Ye.A. 1997. O rabotakh Pogarskogo otryada. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1985 goda*, s. 103, 104 (in Russian).
- Ters'kyy, S.V. 2007. Oboronnyy kompleks seredn'ovichnoho volynsk'oho mista Peremylya. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivska politekhnika»*, 584: Derzhava ta armiya, s. 13–26

(in Ukrainian).

Ters'kyi, S. 2011. Ozbroyennya druzhynnyka X–XI st. na volyns'kykh zemlyakh za arkheolohichny my dzherelamy. *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*: Zb. nauk. pr., 20, s. 655–668 (in Ukrainian).

Tetrya, D., Yurchenko, O. 2017. Zbroya blyzhn'oho boyu davn'orus'koyi doby z terytoriyi Pivdenno-Zakhidnoyi Pereyaslavshchyny. *Naukovi zapysky NIEZ «Pereyaslav»*, 12 (14), s. 455–465 (in Ukrainian).

Tymkiv, S. 2016. Pro sil's'kohospodars'ki zanyattya naselennya seredn'ovichnoho Hubyna u svitli arkheolohichnykh dzherel. *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni*, 20, s. 273–286 (in Ukrainian).

Tkach, V. 2004. Dva poselennya XII–XIII st. bilya s. Tarakaniv. In: Bazhenov, L.V. et al. (ed.). *Litopysnyy Hubyn v konteksti istoriyi Bolokhivs'koyi zemli (XII–XIII st.): Materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi 26 chervnya 2004 r.* Kyiv; Khmel'nyts'kyi; Kam"yanets'-Podil's'kyi; Starokostyantyniv, s. 176–183 (in Ukrainian).

Tropin, N.A. 1992. Drevnerusskoye selishche XII–XIII vv. u s. Lavy. In: Mikheyev, V.K. (ed.). *Istoriya i arkheologiya Slobodskoy Ukrainy: Tezisy dokladov i soobshcheniy Vseukrainskoy konferentsii, posvyashchenoy 90-letiyu XII Arkheologicheskogo s"yezda.* Khar'kov, s. 204, 205 (in Russian).

Tropin, N.A. 2004. *Sel'skiye poseleniya XII–XV vekov yuzhnykh territoriy Ryazanskoy zemli.* Voronezh: Izd-vo Voronezh. gos. un-ta (in Russian).

Khalikov, N.A. 1985. Orudiya truda zemledeliya, skotovodstva, bortnichestva i okhoty. In:

Khalikov, [A.Kh.](#) (ed.). *Kul'tura Bilyara: bulgarskiye orudiya truda i oruzhiye X–XIII vv.* Moskva, Nauka, s. 15–35 (in Russian).

Khoroshev A.S. 1997. Nozhi, britvy, nozhnitsy. In: Kolchin, B.A., Makarova, T.I. (ed.). *Arkheologiya s drevneyshikh vremen do srednevekov'ya v 20 tomakh: Drevnyaya Rus'. Byt i kul'tura.* Moskva, Nauka, s. 17–19 (in Russian).

Chayka, R.M. 1997. Zbroya ta rechi viys'kovoho sporyadzhennya z horodyshcha Lystvyn na Volyni. *Arkheolohichni doslidzhennya L'vivs'koho universytetu*, 2, s. 75–86 (in Ukrainian).

Chebotarenko, G.F. 1960. K voprosu o klassifikatsii srednevekovykh moldavskikh nakonechnikov strel. *Materialy po istorii severnogo Prichernomor'ya*, 3, s. 141–150 (in Russian).

Shekun O.V., 1990. Sel'skaya usad'ba pervoy poloviny XI v. (po materialam raskopok poseleniya «Krinitsa»). In: Kovalenko, V.P. (ed.). *Tezisy istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernigov i yego okrug v IX–XIII vv.» (15–18 maya 1990 g.)*. Chernigov, s. 131–134 (in Russian).

Shekun, O.V., Syta, L.F. 1993. Pam'yatnyky IX–XII st. v okolytsyakh s. Staryy Bilous poblyzu Chernihova. In: Tolochko, P.P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoyi Rusi: Materialy III istoriko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX–XIII st.» (Chernihiv, 15–18 travnya 1990 r.)*. Chernihiv: Siveryans'ka dumka, s. 40–49 (in Ukrainian).

Shekun, O.V. 1995. Material'na kul'tura sil's'koyi okruhy Chernihova. In: Motsya, O.P. (ed.). *Slov'yano-rus'ki starozhytnosti Pivnichnoho Livoberezhzhya: Materialy istoriko-arkheolohichnoho seminaru, prysvyachenoho 60-richchyu vid dnya*

narodzhennya O. V. Shekuna (19–20 sichnya 1995 r., m. Chernihiv). Chernihiv: Siveryans'ka dumka, s. 9–12 (in Ukrainian).

Shekun, O.V., Veremeychuk, O.M. 1997. Poselennya Liskove u verkhiv'yakh r. Bilous. In: Motsya, O.P. et al. (ed.). *Pivdennorus'ke selo IX–XIII st. (novi pam'yatky material'noyi kul'tury)*. Kyiv: IZMN, s. 69–98 (in Ukrainian).

Shekun, O.V., Veremeychuk, O.M. 1999. *Davn'orus'ke poselennya Liskove*. Chernihiv: RVK «Desnyans'ka pravda» (in Ukrainian).

Shekun, O.V. 2013. Sadyba kintsya XII — pochatku XIII st. (za materialamy rozkopok poselennya «Riv-2»). In: Motsya, O.P. (ed.). *Material'na kul'tura pivdennorus'koho sela IX–XIII st.: Zb. nauk. prats'*. Kyiv: Starodavniy svit, s. 19–23 (in Ukrainian).

Shynakov, Ye.O. 1988. Do pytannya pro «lovyscha» knyahyni Ol'hy v Chernihivs'kiy zemli. In: Kovalenko, O.B. (ed.). *Druha Chernihivs'ka oblasna naukova konferentsiya z istorychnoho krayeznavstva (hruden' 1988 r.): Tezy dopovidey, II*. Chernihiv; Nizhyn, s. 17, 18 (in Ukrainian).

Shmidt, Ye.A. 1989. O zemledelii v verkhov'yakh Dnepra vo vtoroy polovine I tys. n. e. In: Tolochko, P.P. (ed.). *Drevniye slavyane i Kiyevskaya Rus': Sb. nauch. trudov*. Kiyev: Naukova dumka, s. 70–74 (in Russian).

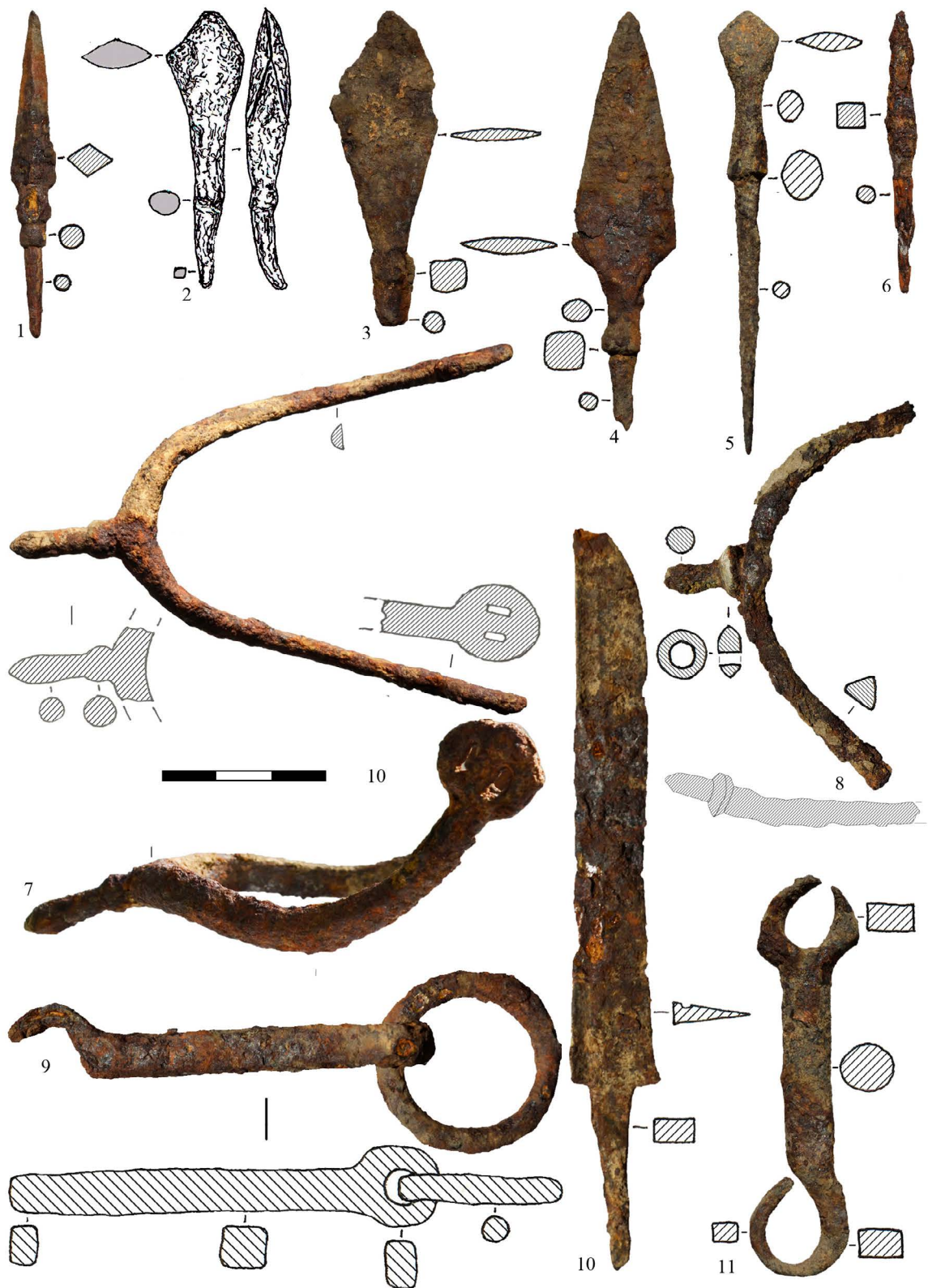

Рис. 1. Наконечники стріл, ціла і фрагментована остроги (шпори), ніж та елементи вудил з поселення.

Fig. 1. Arrowheads, whole and fragmented spurs, knife and elements of snaffle from the settlement.

Рис. 2. Кінські пуга з дослідженої ділянки пам'ятки.

Fig. 2. Horse tracks from the investigated site of the attraction.

Military and dual-purpose items in the medieval settlement of Lisnyky-Bezodnia

Hotun Igor

PhD, Researcher Department of Old Russian and Medieval Archeology in the Institute of Archeology the NASU, 12, Volodymyr Ivasiuk Ave., Kyiv, 04210, e-mail: ihor_hotun@iananu.org.ua, ORCID: 0000-0002-9285-5107.

Havryliuk Bohdan

Student, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Grigoriy Skovoroda St., 2, Kyiv, 04070, e-mail: kreyd2002@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4169-7652.

Weaponry, horseman's, and warhorse's equipment for unfortified settlements were traditionally considered unusual. Only in the last quarter of the XX century, after extensive studies of the villages of southern Rus, a conclusion was made about the parity of relations between cities and their rural environment and about the inherent character of the rural centers of the mentioned category of things. However, recurrences of the old views continue to appear in recent publications, although the essential question seems to be whether the villagers were the subject or object of the use of the found weapons.

New data on this category of findings have recently been obtained due to research on the settlement Lisnyky-Bezodnia in the southern suburbs of Kyiv. The site was discovered in 1991 by V. Petrashenko and V. Koziuba and has been repeatedly examined by the Northern Expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Furthermore, in 2021, excavations were carried out on the site. As a result, several objects were investigated in the horizons of the Kyivan Rus and primitive / paleometal periods, and a representative collection of material from these eras was formed. Small in volume but quite an interesting group of things presenting militaristic and dual-purpose objects.

Five arrowheads belong to the long-range weapons. All of them are petiolate, have analogies among the types common in Kievan Rus, and some — in the adjacent territories, some of them belong to the category of armor-piercing. Another find is identified as an awl. The object resembles an awl-shaped point, which has been repeatedly found in quiver sets, along with other

types of arrowheads.

Among the discoveries from the village is a knife, the size of which exceeds the indicators for this category of findings. In the literature, if they did not have a true combat purpose, large knives were proposed to be seen not as universal tools but as hunting weapons.

The rider's equipment is represented by a whole sharp and a fragment of another. Elements of both items have analogies among the materials of the XII — first half of the XIII century. Products do not characterize peasant life; they mark the stay of the elite.

Horse equipment from the settlement — rod of some snaffle and rod with a ring of others. Such finds are not uncommon. Moreover, although they are attributed to the evidence of the presence of war horses, it is logical to consider things as an indicator of the presence of these animals in general without limiting the purpose exclusively to combat clashes, which has already been noted in publications.

In contrast to the previous ones, the other two finds were used for expensive horses, primarily combated ones. We are talking about two sets of metal halters equipped with cylindrical locks. The tendency of these products to the fortified points with representatives of the military-trade state and the lack of data on the fixation of these things on the monuments of rural type indicates the originality of the studied village.

The cases of the detection of such items at other unfortified sites were considered to assess the role and place of the collection of items of the named purpose from the village in the Bezodnia tract in Lisnyky. The obtained data indicate the presence of few weapons and equestrian equipment in the layers of settlements and, at the same time, lead to the statement of cases of concentration of such things in sometimes separated from the main territory areas where other prestigious products are concentrated. The collection from Lisnyky-Bezodnia was gathered in a relatively limited area, not in the center or on the dominant hill. This leads to the conclusion that the partially studied monument presents a rather bright and extraordinary phenomenon and emphasizes the inexhaustibility of information opportunities of medieval village structures.

Keywords: Lisnyky-Bezodnia, Kyivan Rus, medieval settlement, arrowheads, spurs, horse fetters, snaffle, items of weaponry and horse equipment